

ISSN (print) 2227-183X

ISSN (online) 2413-8762

Сумський Історико- Архівний Журнал

XXXII

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXXII

Ресстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ІП від 05.05.2010
ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, проф., головний редактор (Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
КРІНКО Є.Ф. – д-р істор. наук (РФ)
МАГСУМОВ Т.А. – канд. істор. наук, доц. (Велика Британія)
МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І. – д-р істор. наук, проф. (Республіка Білорусь)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
РЕСНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
РІШ В. – асоційований професор з історії (США)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (Республіка Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (Молдова)
ТЕР-ОГАНОВ Н.К. – доктор історії (Ізраїль)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (США)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (Словацька Республіка)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №13 від 20.06.2019 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 7 жовтня 2015 р. №1021 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2019
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2019
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА, 2019
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2019

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

The Journal is indexed by:

ERIH PLUS

Index Copernicus (ICV 2013 - 4,47; ICV 2014 - 43,80; ICV 2015 - 58,77; ICV 2016 - 63,78)

MIAR (ICDS 2015 - 3,5; ICDS 2016 - 3,5; ICDS 2017 - 3,6)

Research Bib

Electronic Scientific Library

EDITORIAL BOARD

Dehtiarov S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Professor (Ukraine)

Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Boriak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (USA)

Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Gurzhij O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Krinko E.F. – Dr. (History) (RF)

Magsumov T.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (UK)

Menkovsky V.I. – Dr. (History), Professor (Belarus)

Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Risch William Jay – Associate Professor of History (USA)

Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia)

Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland)

Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova)

Ter-Oganov Nugzar – Dr. (History) (Israel)

State certificate of registration (reregistration) of printed media:
series KB № 20386-10186ПП from 05.11.2013

Postal Address: 2, Rimskogo-Korsakova st., Sumy city, Ukraine, 40007
department of history, "Sumy Historical and Archival Journal"

E-mail: starsergo@bigmir.net

Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

CONTENTS

ARCHIVAL STUDIES

- BEZDRABKO V. Hans Henrich Booms And Archival Appraisal 5

HISTORY OF UKRAINE

- DEGTYAREV S., MOLCHANOVA V. Unknown Documents of 1734
About Swedish Citizens Taken Into Serfdom 12

- ANTONIUK Y. “Dobosh Case”: the Biggest Failure of ZCh OUN Security
Services in Resistance to KGB Apparatus 20

WORLD HISTORY

- TER-OGANOV N. The Geopolitical Origins of the Crimean War (1853-1856)
And the Secret Russian-Iranian negotiations 27

- GONCHARENKO A., POLYAKOVA L. The Foreign Policy of the USA Towards
the PRC During Gerald Ford Presidency: 1974-1977 46

REVIEWS

- KOROL V. New Edition on Historical Urbanistics of Donbas [Review on the
monograph: Labour, Exhaustion, and Success: company towns of
Donbas / M. Ilchenko, K. Kuzina, V. Kulikov and others; edited by V. Kulikov
and I. Sklokina. Lviv: FOP Shumylovych, 2018. 244 p.] 57

On the cover: P.1 – The architectural monument “Goldenberg Hospital” in Kropivnitsky. Built in the late XIX century in a Moorish style. The author of the project is Yakov Pauchenko; P.4 – Cossack cross (late XVIII – early XIX century). Found near Gurinovka and Sorokivka villages (Belopilla district of the Sumy region). Foto by *Serhii Degtyarev* (2019).

ЗМІСТ

АРХІВОЗНАВСТВО

- БЕЗДРАБКО В.В. Ганс Гайнріх Боомс і теорія експертизи цінності документів 5

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- ДЕГТЯРЬОВ С.І., МОЛЧАНОВА В.С. Невідомі документи 1734 року про закріпачених шведських підданих 12

- АНТОНЮК Я.М. “Справа Добоша”: найбільший провал спецслужб ЗЧ ОУН у протистоянні з органами КДБ 20

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- ТЕР-ОГАНОВ Н.К. Геополітичні передумови Кримської війни (1853-1856 рр.) і таємні російсько-іранські переговори 27

- ГОНЧАРЕНКО А.В., ПОЛЯКОВА Л.Г. Зовнішня політика США щодо КНР під час президентства Джеральда Форда: 1974-1977 роки 46

РЕЦЕНЗІЇ

- КОРОЛЬ В.М. Нове видання з історичної урбаністики Донбасу [Рецензія на монографію: Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко, К. Кузіна, В. Куліков та ін.; за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. 244 с.] 57

На обкладинці: С.1 – Пам’ятка архітектури “Лікарня Гольденберга” у м. Кропивницький. Побудована наприкінці XIX ст. у мавританському стилі. Автор Проекту Яків Паученко; С.4 – Козацький хрест кінця XVIII - початку XIX ст. Виявлений поблизу сіл Гуринівка та Сороківка (Білопільський район Сумської області). Фото *Сергія Дегтярьова* (2019).

ARCHIVAL STUDIES / АРХІВОЗНАВСТВО

UDK 930.25

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.5

VALENTYNA V. BEZDRABKO

Dr (History), Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine)

HANS HENRICH BOOMS AND ARCHIVAL APPRAISAL

Abstract. The article is devoted to one of the most important and most complex tasks of archival studies – the theory of archival appraisal. Despite its representative scientific literature, its individual aspects remain poorly developed. One of the largest European archivists of the 20th century Hans Booms, has entered the history of developments in the archival appraisal. The main content of his theory is the need to consider complex approaches to determining the significance of documents, in particular the value framework of society, personality. He became the first who changed the official paradigm of archives to the public, recognized the usefulness of hermeneutics to find out the motives for creating documents without touching upon the relativity of objective and subjective reflection of reality in them.

Hans Booms expanded the concept of “documentary heritage”. Its meaning goes beyond the traditional perception of a document that serves to provide managerial actions and implement relevant decisions, and covers all “texts” irrespective of their form of existence – written, printed, photographic, mechanical or automated. This greatly influenced the notion of “public heritage” and determined the well-known concept of collective memory. H. Booms deny the usual vision of the archive as a place of cumulating of documents that ensure the effectiveness of management in “active life”. Theoretical understanding of the archive was reflected in the definition of the unit of storage, which, in the conditions of the emergence of the newest information carriers, expands significantly. This is no longer just administrative documents, but also other objects that archivists may have nothing to do with the appearance and operation of which. Therefore, as Booms argued, archivists can be responsible for the practical scope of working with operational documents when it comes to administrative documentation.

An important merit of G. Booms is that he holistically represented the natural inclination of the archivist – to create a documentary heritage.

Keywords: Hans Booms, Archival Education, Archivist, Archive, Archival Appraisal, Macro-Appraisal.

БЕЗДРАБКО В.В.

Доктор історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна)

ГАНС ГАЙНРИХ БООМС І ТЕОРІЯ ЕКСПЕРТИЗИ ЦІННОСТІ ДОКУМЕНТІВ

Анотація. Статтю присвячено одній із найважливіших і найскладніших завдань архівістики – теорії експертизи цінності документів. Незважаючи на репрезентативну наукову літературу, окремі її аспекти залишаються недостатньо розробленими. Ганс Боумс, один із найбільших європейських теоретиків і практиків архівістики XX ст., увійшов в історію розробками з експертизи документів. Основний зміст його теорії полягав у необхідності врахування комплексних підходів до визначення значущості документів, зокрема ціннісних рамок суспільства, особи. Він став першим, хто змінив офіційну парадигму архівів на суспільну, визнав корисність герменевтики для з’ясування мотивів створення документів, не торкаючись при цьому відносності об’єктивного й суб’єктивного відображення в них реальності.

Ключові слова: Ганс Боумс, архівознавство, архівіст, архів, архівна експертиза, теорія експертизи цінності документів, архівна макроекспертиза.

БЕЗДРАБКО В.В.

Доктор исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств
(Украина)

ХАНС ГЕНРИХ БООМС И ТЕОРИЯ ЭКСПЕРТИЗЫ ЦЕННОСТИ ДОКУМЕНТОВ

Аннотация. *Статья посвящена одной из важнейших и самых сложных задач архивистики – теории экспертизы ценности документов. Несмотря на репрезентативную научную литературу, отдельные ее аспекты остаются недостаточно разработанными. Один из крупнейших европейских теоретиков и практиков архивистики XX в. Ханс Боомс вошел в историю разработками по экспертизе документов. Основное содержание его теории заключается в необходимости учёта комплексных подходов к определению значимости документов, в частности ценностных рамок общества, личности. Он стал первым, кто изменил официальную парадигму архивов на общественную, признал полезность герменевтики для выяснения мотивов создания документов, не касаясь при этом относительности объективного и субъективного отражения в них реальности.*

Ключевые слова: Ханс Боомс, архивоведение, архивист, архив, архивная экспертиза, теория экспертизы ценности документов, архивная макроэкспертиза.

У червні цього року виповнюється 95 років від дня народження видатного менеджера, організатора й теоретика науки, чії ідеї суттєво вплинули на розвиток архівістики Західної Німеччини та відгукнулися в працях далеко за її межами, – Йоганнеса (Ганса) Гайнріха Боомса (Johannes (Hans) Heinrich Booms). Незважаючи на помітний слід в історії архівістики, його ім'я мало про що говорить широкому фаховому загалу в Україні. А між тим зарубіжні колеги називають його одним із найбільших європейських архівістів XX ст. Приєднуючись до високої оцінки колег, вважаємо за честь актуалізувати творчий доробок Ганса Боомса і створити в національному науковому просторі зручний контекст для розуміння того, чому його зараховують до плеяди великих архівістів.

Ганс Боомс народився 22 червня 1924 року у невеличкому німецькому містечку Галдерн (Північна Райн-Вестфалія, Німеччина) у сім'ї офіцера залізниці Теодора Боомса. Невдовзі родина переїхала до міста Еммеріх-ам-Райн (Північна Райн-Вестфалія), де він 1942 року закінчив гімназію. У двадцятирічному віці його було мобілізовано на військово-морську службу. По закінченню Другої світової війни Ганс Боомс повернувся до мирних занять. Після складання в 1946 році екзаменів на атестат зрілості в Кілі він вступив до Кельнського університету на факультет історії, філології, філософії, який успішно закінчив у 1951 році, здобувши фах історика-архівіста і ступінь доктора філософії. Під керівництвом професора Теодора Шидера Г. Боомс увійшов у науковий світ із дослідженням “Німецька консервативна партія: прусський характер, імперське бачення, національне поняття” (“Die deutschkonservative Partei: Preussischer Charakter, Reichsauffassung, Nationalbegriff”) (Hans Booms, MUNZINGER; Hans Booms, 2019).

У 1951-1955 роках Г. Боомс під патронатом федерального міністерства у справах переміщених осіб (м. Бонн) брав участь як науковий співробітник у проекті “Документи про німців-вигнанців зі Східної, Центральної Європи”. Із 1955 року розпочав працювати архівним референтом Федерального архіву Німеччини (Bundesarchiv) у Кобленці. Тоді ж Боомс склав державний іспит на право викладати у вищій школі і вже незабаром зайшов в аудиторії Марбурзької архівної школи у статусі професора. 1970 року він став почесним професором альма матер – Кельнського університету (Das Bundesarchiv, ARCHIVNACHRICHTEN; Hans Booms, 2019).

Службова кар'єра складалася успішно і вже незабаром Г. Боомс посів вищу сходинку в архівній адміністративній ієрархії, ставши на сімнадцять років президентом Бундесархіву

(1972-1989). Загалом він був членом Федерального архіву Німеччини 34 роки. За час перебування на різних посадах у стінах Федерального архіву Німеччини Боомс відповідав за передавання на державне зберігання документів партій; кіноархів; формування колекцій зображувальних документів; архівно-технічну сферу; зв'язки із громадськістю та просвітницьку роботу. Завдяки його зусиллям під дахом федеральних архівів було створено департаменти військових архівів, що покликані були курирувати доволі специфічні питання у повоєнній ФРН, та зарекомендував себе великим поборником розширення прав доступу до документів. Саме за часів його президентства Бундесархів отримав сучасне високотехнічне обладнане приміщення (1986), а архівна галузь – новий федеральний Закон про архіви (1988). Його ім'я зустрічаємо з-поміж засновників меморіалу “Визвольні рухи в німецькій історії” (м. Раштатт), відомої видавничої серії протоколів федерального уряду (1979) та центрального архіву із компенсацій ФРН (м. Байройт, 1989) (Hans Booms, 2019).

Вагомою була участь Боомса в діяльності Асоціації німецьких архівістів, коли на волонтерських засадах довелося виконувати різні управлінські й організаційні функції. Долучення до численних національних і міжнародних експертних комітетів з архівістики принесло йому високу академічну репутацію. Авторитет Г. Боомса як архівіста був настільки великим, що в 1980-1984 роках його обрали віце-президентом, а в 1984-1988 роках – президентом Міжнародної ради архівів.

Окремо слід відзначити громадянську позицію Г. Боомса. Як історик і архівіст він доклав чимало зусиль для того, аби зробити німецькі архіви відкритими. Майже два десятиріччя тривало обговорення питання встановлення “межі” давності документів, перетнувши яку ті потенційно набували статус документів загального доступу. Наприкінці 1970-х років суперечки завершилися встановленням “правила тридцяти років”, що фактично означало відкриття архівів і документів, строк зберігання яких перейшов тридцятирічний рубіж. Практично це привело до оприлюднення всіх документів, що стосувалися приходу до влади першого післявоєнного канцлера Конрада Аденауера і створило відповідний прецедент у правовій практиці. Це стало чи не найбільшим демократичним досягненням Ганса Боомса на посаді президента Бундесархіву, котрий вважав, що усвідомлення політиком відкритості архівів, а його діяльності у перспективі обов'язково оприлюдненої і документально засвідченої, незважаючи на початкову конфіденційність, зобов'язувало їх діяти відповідально. На знак визнання заслуг від імені німецького народу він був нагороджений орденом “За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина” і Великим Хрестом першого ступеня.

Крім безперечних правових, організаційних, управлінських, педагогічних досягнень, про Г. Боомса варто говорити ще як і про науковця високого гатунку. Із-поміж інших його праць, окремо слід сказати про опубліковану ним ще в 1972 році, що стала вислідом впливової дискусії німецьких фахівців наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років. Англomовному світу вона стала відома через 15 років, коли часопис Товариства канадських архівістів “Archivaria” оприлюднив на шпальтах її переклад. Ідеться про розвідку, яка уособила бажання колеги переглянути статус архівів і значущість архівіста – “Суспільний лад і формування [документальної спадщини/традицій] спадщини: до проблеми архівної експертизи джерел” (“Gesellschaftsordnung und Überlieferungsbildung: zur Problematik archivarischer Quellenbewertung”) (Booms, 1972; Booms, 1987).

Ганс Боомс не схвалив ідей сучасників, орієнтованих на значущість, елітарність фондоутворювача як вирішальний критерій, аби документи одержали статус достойників на постійне зберігання, а також відкинув “марксистську шкалу цінностей” тодішніх соціалістичних країн, заземлену на ідеологічних позиціях. Він запропонував власну

систему експертизи цінності документів, в основі якої перебувають інтереси всього суспільства (Coutur, 1990). Боомс уважав, що архіви зобов'язані зберігати всі документи про життя громади, незалежно в межах якої установи вони артикулюються чи статусу особи, з котрою пов'язані. Ця позиція була задекларована Боомсом у заголовку статті і фактично стала основоположною для його теорії експертизи цінності документів, що здобула визнання як доволі прогресивної.

Оригінальність міркувань, з якою ми зустрічаємося в статті, починається з розширеного тлумачення поняття “документальна спадщина”. Його значення виходить за межі традиційного сприйняття архівістом документа, що слугує для забезпечення управлінських дій та реалізації відповідних рішень, і охоплює усі “тексти” незалежно від форми їх існування – письмові, друковані, фотографічні, механічні чи автоматизовані (Booms, 1987: 75). Це значно вплинуло на поняття “суспільна спадщина” і детермінувало відому концепцію колективної пам'яті.

Отже, Боомс заперечує звичне бачення архіву як місця кумуляції документів, які забезпечували ефективність управління в “активному житті”. Теоретичне осмислення архіву відобразилося у визначенні одиниці зберігання, що в умовах появи новітніх носіїв інформації значно розширюється. І це вже не лише службова документація, але й інші об'єкти, до появи та функціонування яких архівісти можуть не мати жодного стосунку. Тому, як твердив Боомс, робити архівістів відповідальними за практичні сфери роботи з документами резонно лише в тому випадку, коли йдеться про службову документацію.

Для проведення експертизи цінності документів архівіст, по-перше, зобов'язаний добре орієнтуватися в історії самої установи, розуміти її місце і роль в житті суспільства, бути обізнаним із життям особи, коли йдеться про особовий фонд чи документи особового походження (Coutur, 1990: 90). По-друге, на думку Г. Боомса, проводити експертизу варто з урахуванням історичності самого документа і врахування того, що міг значити цей документ на момент свого виникнення, а не з погляду поточного моменту. По-третє, експертиза повинна працювати на те, щоб зберегти інформацію максимальних обсягів при мінімізації кількості самих документів.

Боомс також закликав, аби експертиза цінності документів відбувалася комплексно, системно і на користь усіх страт суспільства. Архівіст не може бути “інтуїтивним професіоналом”, задовольнятися випадковими знахідками документів. Він покликаний відбутися фахівцем, озброєним сучасною методикою, спрямованою на проектування й керування документаційними процесами, аби точно знати наперед, що згодом може потрапити до архіву і в якому стані, тобто з урахуванням історичної перспективи. При цьому архівіст зобов'язаний керуватися винятково інтересами архіву, держави (національної безпеки), суспільства і культури (Coutur, 1990: 91). Подібна позиція була згодом підтримана відомим канадським архівістом Террі Іствудом (Coutur, 1990: 104).

Ще одна важлива ремарка стосовно поглядів Г. Боомса на архівіста. На його глибоке переконання, тільки практичний, “максимально різноманітний людський досвід” робить із звичайного архівіста професіонала, та дозволяє йому формулювати компетентні судження. Це створювало небезпеку у сприйнятті теоретиків експертизи документів, що не мали достатнього практичного досвіду. Проте Боомс не заперечував академічності в освіті архівіста, якщо вона була історичною. Усвідомлюючи суперечність цієї позиції колеги, вважаємо, за необхідне зробити ремарку загального плану. Традиційно в Німеччині розрізняють *Archivkunde* й *Archivwissenschaft* як науку про архіви. Однак перше слово має вживання у контексті архівних техніки, методів, у той час, коли іншим оперують у значенні близькому до українського “архівознавства”. Очевидно, декларуючи свою позицію, Боомс намагався підкреслити виняткове значення для особи, що проводить експертизу документів володіння нею методами архівістики.

Велика заслуга Г. Боомса, на нашу думку, полягає в тому, що він цілісно представив природну схильність архівіста, а саме: формувати документальну спадщину, оскільки в архіві зберігається лише варте того, аби бути збереженим (Booms, 1987: 76). Архівіст, як добродійний гуманіст, оцінюючи значущість потенційно “можливих архівних” документів, а отже, визначаючи доцільність їх постійного зберігання в архіві, здійснює установчий акт, згідно з яким “суспільна інформація перетворюється в “історичні джерела” (Booms, 1987: 76). У системі своїх міркувань Боомс активно послуговувався ідеями колеги Артура Зехеля і, розвиваючи їх, так само вважав, що “акт перетворення гетерогенного континууму реальних подій у інтерпретативну, дискретну форму” (Zechel, 1965: 298) є архетипною діяльністю архівіста, пов’язану з формуванням документальної спадщини і незалежну від офіційної ідеології правлячих кіл, тобто функцією, реалізацію якої від нього чекає суспільство або соціальні групи, яким він служить (Booms, 1987: 76).

Широкомасштабна фрагментація життя суспільства й держави викликала глобальне збільшення обсягів документації як продукту управління, суспільних і особистих відносин. Це спонукало Г. Боомса говорити про неминучі наслідки інституціоналізації “керованого життя”, численних бюрократій і організаційних систем, які документують власну діяльність і примножують обсяг інформації шаленими темпами. Популяризація застосування в архівній справі інноваційних технологій, безперечно, відповідає сьогоденню, але не зменшує обсяг інформації, з яким архівістам доводиться мати справу. Саме тому експертиза цінності документів для архівіста є головною професійною місією. До того ж, Боомс писав, що архівіст фактично завжди перебуває “у полоні” свідомого вибору того, хто визначає і схвалює потребу (або навпаки) документування факту, явища чи процесу і стоїть у витоків “життя документа” (Booms, 1987: 77). Доцільність документування має базуватися на чітких теоретичних, нормативно-правових засадах, а не на інтуїтивному, довільному сприйнятті й оцінюванні важливості інформації в поточному моменті і на майбутнє (Booms, 1987: 77). Лише за таких умов можна досягти контрольованого продукування документів, зменшити обсяги інформації і через призму теоретично обґрунтованої експертизи полегшити вибір архівіста “бути чи не бути?” документів в архіві.

Як вважав канадський архівіст Террі Кук, Боомс першим намагався зламати “статистичну” парадигму архівістики і став яскравим “мислителем з архівної оцінки на філософських засадах” (Cook, 1997: 30). Виступаючи проти найгірших традицій тотального контролю над архівами, коли ідеологічні цінності держави визнаються основоположними для архівної діяльності і мають бути репрезентовані в документах постійного зберігання, Боомс пропонував суспільству визначити власні цінності, а потім, керуючись ними, проводити відбір документів. Він писав: “якщо дійсно є щонебудь або хто-небудь, хто має право надавати легітимність архівній експертизі”, то це суспільство, котре декларує загальну громадську думку, санкціонує публічні дії керівників країни, генерує соціополітичний процес, легітимізує владу та забезпечує її фундаментальними орієнтирами. Особливість його позиції стосовно експертизи полягала в тому, що тільки громада, а не “обрані користувачі” (Т. Шелленберг) чи “державні адміністратори” (Г. Дженкінсон), має генерувати критерії, якими вимірюватимуться підстави для відбору документів.

Розвиваючи цю думку, Боомс вважав, що кожне суспільство має власні, історично детерміновані ціннісні рамки. Тому, коли йдеться про давні документи, необхідно діяти в рамках тієї системи цінностей, що була притаманна для того чи іншого суспільства конкретної епохи, яка й генерувала відповідної форми та змісту письмові акти. Останні, власне тому лише існували, що забезпечували інтереси сучасників, заради яких були створені. Виважене сприйняття системи цінностей суспільства дозволило Боомсу говорити про її

відносність. Суть його роздумів полягала в тому, аби стверджувати про цінність одного документа варто його співвідносити з тими, що не одержали експертного висновку про доцільність їх зберігання, хоча були створені в одному середовищі чи спільним автором. Це дозволить переконливо підтвердити вибір на користь “обранця” (Сох, 1994: 16).

На початку 1990-х років Боомс переглянув власні погляди стосовно пріоритетності інтересів суспільства, згенерованих часом у документах. Ідеться про суттєву заувагу, яка стосувалася важливості враховувати не лише динаміку суспільного розвитку чи мінливу громадську думку, але і функції тих “ключових творців документів, призначених суспільством для реалізації потреб та побажань” громади (Cook, 1997: 30-31). Зміст документа, принцип походження і функційна пам’ять, заземлені на суспільних потребах – такою виявилася формула теорії експертизи, до якої він згодом прийшов. Для нього принцип походження – це архівний прояв історичного детермінізму.

У цьому контексті Г. Боомс стверджував, що архівісти потребують всебічного вивчення функціональних повноважень тих, хто створює документи. Це важливо для того, аби логічно виважено й методично правильно увідповіднити походження документів від функцій установи, мотивації особи, соціальної групи (як автора документа) тощо. У загальному йдеться про нову стратегію експертизи, чітко й завершено сформульовану наприкінці 1980-х років відомим канадським архівістом Террі Куком у вигляді теорії макроекспертизи документів, суть якої полягає в першочерговій необхідності врахування макроконтексту їх народження, походження, а не змістової, історико-документальної значущості. Однак Т. Кук виклав основи своєї теорії на філософському рівні через соціальні функції та інституційні макроконструкції, а Г. Боомс закликав до осмислення функційного підходу на стратегічному рівні, тобто можливості його застосування в державному масштабі, негайному переході від “аморфних” соціальних функцій, умотивованих ними документальних потреб, до конкретних інституційних їх проявів на ґрунті походження.

Ці ідеї перегукуються з працею знаної американської архівістки Г.В. Самуельс, авторки відомих “Університетських записок: документування сучасних коледжів і університетів” (“Varsity Letters: Documenting Modern Colleges and Universities”, 1992 p.), де вона виклала теорію документаційної стратегії (Samuels, 1992). Незважаючи на конкретну прив’язку в назві, висновки, зроблені авторкою, можна застосувати загалом до будь-якого функційного аналізу діяльності установи та формування її архіву. Але особливістю розвідки Самуельс є не лише виклад конкретної методології, яка уповні розкриває засади функційного аналізу установи, план оцінювання, але й стратегія міжінституційної діяльності, виявлення зв’язків між установами, залучення документів особового походження, які можуть доповнити бачення функційних можливостей і їх реалізації, фокусуючись на всьому “взаємозалежному інформаційному всесвіті” (службових документах, публікаціях у засобах масової інформації, культурних артефактах тощо) (Samuels, 1992: 15).

Боомс також стверджував, що соціальні цінності, норми так само впливають і на архівістів. Ця теза відкривала розуміння й усвідомлення двох застережень: по-перше, досвід, приміром, Радянського Союзу чи Німецької Демократичної Республіки, є доволі драматичним для тих документів, які не вписувалися в систему офіційних соціальних цінностей, що вимагало відповідного реагування архівістів. По-друге, архівісти мають важелі впливати на систему цінностей суспільства і змінювати її легітимно.

Безперечно, багато інших гідних архівістів зверталися до теорії експертизи цінності документів Боомса. Із-поміж таких укажемо на тих, хто не лише схвально її підтримував, але й конструктивно критикував, наприклад, Р. Браун, котрий, називаючи принцип походження основоположним, вважав, що його дія обмежується лише інституціями із жорсткою

структурною моделлю (Brown, 1995: 150). Однак він вважав Боомса першим архівістом, хто визнав корисність герменевтики для з'ясування мотивів створення документів, не торкаючись при цьому відносності об'єктивного й суб'єктивного відображення в них реальності.

Інша znana дослідниця – Барбара Л. Крейг, розвиваючи основні положення теорії експертизи Г. Боомса, доповнила їх класичними ідеями про важливість зовнішніх і внутрішніх характеристик документів для експертизи, зберігши прихильність до міркувань попередників (С. Мюллера, Р. Фруїна, Й. Фейта, Г. Дженкінсона, Т. Шелленберга та ін.) (Craig, 1992: 179).

Крім хвилі публікацій у фахових виданнях США, Канади, що стали відгуком на розвідку Ганса Боомса і зробили його найбільш цитованим європейським архівістом в американському контексті, відмітимо популярність теорії на його батьківщині після об'єднання Німеччини в 1990-му році, коли “партійність” моделі експертизи остаточно відійшла в минуле і центр уваги змістився на суспільство, особу як основних діячів історії та творців оцінкових засад (Kolsrud, 1992: 34). Цілком слушно, Т. Кук вважав Ганса Боомса ідейним натхненником для себе та своїх колег у розробленні теорії архівної експертизи.

Новаторський і ретельний розгляд питань, пов'язаних із формуванням документальної спадщини, дозволив Г. Боомсу торкнутися й інших важливих тем архівістики (Kolsrud, 1992: 34). Він чітко окреслив трансформацію архівної парадигми з “офіційної” в “суспільну”, коли, крім доцільності зберігання документів в ім'я держави та забезпечення ефективності управління, культивується першочергове врахування константних суспільних потреб і запитів. Можливо саме така громадянська позиція багаторічного керівника Бундесархіву, одного з очільників Міжнародної ради архівів у 1980-х роках і спричинила непохитне відстоювання демократизації архівів та прислужилася в розбудові архівної справи Німеччини й перегляду її теоретичних засад у світі.

Література / References:

- Booms, 1972 – *Booms H.* Gesellschaftsordnung und Überlieferungsbildung: Zur Problematik archivarischer Quellenbewertung // *Archivalische Zeitschrift*. 1972. № 68. S. 3-40. [in German].
- Booms, 1987 – *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage: Issues in the Appraisal of Archival Sources // *Archivaria*. 1987. Vol. 24. Pp. 69-107. [in English].
- Brown, 1995 – *Brown R.* Macro-Appraisal Theory and the Context of the Public Records Creator // *Archivaria*. 1995. Vol. 40. Pp. 121-172. [in English].
- Cook, 1997 – *Cook T.* What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift // *Archivaria*. 1997. Vol. 43. Pp. 17-63. [in English].
- Coutur, 2005 – *Coutur C.* Archival Appraisal: A Status Report // *Archivaria*. 2005. Vol. 59. Pp. 83-107. [in English].
- Cox, 1994 – *Cox R.J.* The Documentation Strategy and Archival Appraisal Principles: A Different Perspective // *Archivaria*. 1994. Vol. 38. Pp. 11-36. [in English].
- Craig, 1992 – *Craig B.L.* The Acts of the Appraisers: The Context, the Plan and the Record // *Archivaria*. 1992. Vol. 34. Pp. 175-180. [in English].
- Das Bundesarchiv, ARCHIVNACHRICHTEN – Das Bundesarchiv trauert um Prof. Dr. Hans Booms. URL: ARCHIVNACHRICHTEN <http://archivnachrichten.blogspot.com/2007/05/das-bundesarchiv-trauert-um-prof-dr.html> (дата звернення 18.05.2019). [in German].
- Hans Booms, 2019 – Hans Booms // *Encyclopedia of Archival Writers: 1515–2015* / ed. by Luciana Duranti and Patricia C. Franks. Lanham, Boulder, New York, London: ROWMAN & LITTLEFIELD, 2019. Pp. 61-64. [in English].
- Hans Booms, MUNZINGER – Hans Booms. URL: MUNZINGER: Wissen das zaelt. <https://www.munzinger.de/search/portrait/hans+booms/0/16624.html> (дата звернення 17.05.2019). [in German].
- Kolsrud, 1992 – *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations // *American Archivist*. 1992. Vol. 55. Pp. 26-39. [in English].
- Samuels, 1992 – *Samuels H.W.* Varsity Letters: Documenting Modern Colleges and Universities. Chicago: Society of American Archivists and Scarecrow Press, 1992. 281 p. [in English].
- Zechele, 1965 – *Zechele A.* Probleme einer Wissenschaftstheorie der Archivistik mit besonderer Berücksichtigung des Archivwesens der Wirtschaft // *Tradition: Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie*. 1965. Vol. 10, Issue 5/6. Pp. 298-320. [in German].

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

UDC 94(477)

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.12

SERHII DEGTYAREV¹, VIOLETTAS MOLCHANOVA²¹ Dr (History), Professor, Sumy State University (Ukraine); International Network Center for Fundamental and Applied Research (USA)² International Network Center for Fundamental and Applied Research (USA); Volgograd State University (Russian Federation)**UNKNOWN DOCUMENTS OF 1734 ABOUT SWEDISH CITIZENS
TAKEN INTO SERFDOM**

Abstract. *This work is devoted to the publication and analysis of two previously unknown handwritten documents of 1734. These documents contain information on several persons of Swedish nationality, which were illegally taken out by the Russian nobleman I. Popov during the Northern War from the territory of Sweden. Materials are stored in the State Archives of the Sumy region. They are part of the archival case of Okhtyrka District Court, but they are not thematically connected with it. These documents were once part of a much larger complex of materials. They refer to the request of former Swedish nationals to release them from serfdom from the Belgorod and Kursk landlords Popov and Dolgintsev. The further fate of these people remained unknown. But it is known that they were mistreated by their masters. Russian legislation at the time prohibited such treatment of persons of Swedish nationality. This was discussed in terms of the peace agreement Nishtadskoyi 1721.*

The two documents revealed illustrate the episodes of the lives of several foreigners who were captured. The analyzed materials give an opportunity to look at a historical phenomenon like a serfdom in the territory of the Russian Empire under a new angle. They allow us to study one of the ways to replenish the serfs. Documents can also be used as a source for the study of some aspects of social history, in biographical studies.

The authors noted that the conversion to the property of the enslaved people of other nationalities was a very common practice in the XVII-XIX centuries. This source of replenishment of the dependent population groups were popular in many nations in Europe, Asia and Africa since ancient times. For example, in the Crimean Khanate, Turkey, Italy, Egypt, the nations of the Caucasus and many others.

Keywords: Sweden, Russian Empire, historical source, documents, Russo-Swedish War, Nistadt Treaty, Viborg, Swedish citizens, enslavement, serfdom.

ДЕГТЯРЬОВ С.І.¹, МОЛЧАНОВА В.С.²¹ Доктор історичних наук, професор, Сумський державний університет (Україна); Міжнародний мережевий центр фундаментальних і прикладних досліджень (США)² Міжнародний мережевий центр фундаментальних і прикладних досліджень (США); Волгоградський державний університет (РФ)**НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ 1734 РОКУ ПРО ЗАКРІПАЧЕНИХ
ШВЕДСЬКИХ ПІДДАНИХ**

Анотація. *Дана робота присвячена публікації й аналізу двох раніше невідомих рукописних документів 1734 року. Ці документи містять відомості про кількох осіб шведської національності, незаконно вивезених російським дворянином І. Поповим під час Північної війни з території Швеції. Матеріали зберігаються у Державному архіві Сумської області. Вони входять до архівної справи Охтирського повітового суду, але тематично не пов'язані з нею. Знайдені документи колись були частиною значно більшого за обсягом комплексу матеріалів. У них йдеться про прохання колишніх шведських*

підданих звільнити їх з кріпосної залежності від білгородських та курських поміщиків Попових та Долгінцових. Подальша доля цих людей залишилася невідомою. Але відомо, що вони зазнавали знущань з боку своїх господарів. Російське законодавство цього часу забороняло таке поводження з особами шведської національності. Про це йшлося в умовах Ніштадської мирної угоди 1721 року.

Два виявлені документи ілюструють епізоди з життя кількох іноземців, які потрапили у неволю. Проаналізовані матеріали дають змогу під новим кутом подивитися на таке історичне явище, як кріпацтво на території Російської імперії. Вони дозволяють вивчити один із шляхів поповнення кріпацької верстви. Документи також можуть бути використані як джерело до вивчення низки аспектів соціальної історії, у біографічних дослідженнях.

Ключові слова: Швеція, Російська імперія, історичне джерело, документи, російсько-шведська війна, Ніштадський договір, Выборг, шведські громадяни, поневолення, кріпацтво.

ДЕГТЯРЕВ С.І.¹, МОЛЧАНОВА В.С.²

¹Доктор исторических наук, профессор, Сумский государственный университет (Украина);
Международный сетевой центр фундаментальных и прикладных исследований (США)

²Международный сетевой центр фундаментальных и прикладных исследований (США); Волгоградский государственный университет (РФ)

НЕИЗВЕСТНЫЕ ДОКУМЕНТЫ 1734 ГОДА О ВЗЯТЫХ В КРЕПОСТНУЮ ЗАВИСИМОСТЬ ШВЕДСКИХ ПОДДАННЫХ

Аннотация. Данная работа посвящена публикации и анализу двух ранее неизвестных рукописных документов 1734 года. Эти документы содержат информацию о нескольких лицах шведской национальности, незаконно вывезенных российским дворянином И. Поповым во время Северной войны с территории Швеции. Материалы находятся в Государственном архиве Сумской области. Они входят в архивное дело Ахтырского уездного суда, но тематически не связаны с ним. Найденные документы когда-то были частью значительно большего по объему комплекса материалов. В них речь идет о просьбе бывших шведских подданных освободить их из крепостной зависимости от белгородских и курських помещиков Поповых и Долгинцовых. Дальнейшая судьба этих людей осталась невыясненной. Но известно, что они испытывали издевательства со стороны своих владельцев. Российское законодательство этого времени запрещало так поступать с лицами шведской национальности. Это было закреплено в условиях Ништадского мирного договора 1721 года.

Два выявленных документа иллюстрируют эпизоды из жизни нескольких иностранцев, которые попали в неволю. Проанализированные материалы дают возможность под новым углом посмотреть на такое историческое явление, как крепостное право на территории Российской империи. Они позволяют изучить один из путей пополнения крепостной прослойки населения. Документы также могут быть использованы как источник для изучения ряда аспектов социальной истории, в биографических исследованиях.

Ключевые слова: Швеция, Российская империя, исторический источник, документы, российско-шведская война, Ништадский договор, Выборг, шведские граждане, порабощение, крепостное право.

Процес історичного дослідження часто супроводжується пошуком і віднайденням нових джерел, що проливають світло на невідомі чи маловідомі факти, дозволяють оцінити вже, здавалося б, вивчені історичні явища з іншої точки зору. Дуже важливо докладати зусиль, щоб нові джерела потрапляли до наукового обігу.

Під час роботи з матеріалами Державного архіву Сумської області фонду №746 “Охтирський повітовий суд” у справі №58 нами були виявлені два документи, що не відносилися до досліджуваного блоку документів. Сама архівна справа містила матеріали про земельну суперечку між двома поміщиками Охтирського повіту Харківського намісництва Неплюєвим та Надаржинським. Її обсяг становить 147 аркушів (попередньо обсяг сягав 172 аркушів, але, ймовірно, частина документів була втрачена). Документи, про які піде мова, знаходяться на аркушах 128-128зв та 129-129зв і датовані 1734 роком (ДАСО. Ф.746. Оп.2. Спр.58: 128-128зв, 129-129зв).

Знайдені нами документи, ймовірно, свого часу були частиною значно більшого за обсягом комплексу матеріалів про кількох осіб шведської національності, незаконно вивезених у 1719 році з колишніх шведських територій, що внаслідок російсько-шведської війни відійшли до Росії. Згодом ці люди були закріпачені.

Можемо припустити, що знайдені документи потрапили до справи Охтирського повітового суду цілком випадково. Хоча суперечка між Неплюєвими і Надаржинськими тривала з 1783 до 1785 року, але серед матеріалів у цій справі дуже багато документів датованих 1720-ми роками. Здебільшого це різноманітні виписки з протоколів білгородської канцелярії, інструкції, рішення, донесення, чолобитні та інші документи, що стосувалися спірних земель. У 1720-х роках спірні володіння (мова йшла про село Олешня) відносилися саме до Білгородської провінції. Тому і зберігалися ці документи свого часу саме в архіві колишньої канцелярії Білгородської провінції (у 1780-х роках Білгородщина вже відносилася до Курського намісництва). Справа про закріпачених шведів також вирішувалася у Білгородській провінційній канцелярії. Таким чином, для вирішення суперечки між поміщиками Охтирського повіту за землі в околицях і на території села Олешня Охтирському повітовому суду були необхідні документи з архіву колишньої Білгородської провінційної канцелярії. Ми вважаємо, що випадково разом з необхідними повітовому суду матеріалами з архіву до Охтирського повіту були надіслані і декілька документів про шведських підданих.

Причому, скоріше за все, паперів, що стосувалися шведських підданих, до Охтирського повітового суду потрапило більше, ніж два. Про це свідчить нумерація аркушів у справі Неплюєвих – Надаржинських. Як ми вже зазначали, у повному обсязі справа мала 172 аркуші, які були пронумеровані чорнилом ще у 1780-х роках. У цьому варіанті справи матеріали про закріпачених шведів мали номери 141-141зв та 143-143зв. Згодом, коли деякі аркуші були втрачені, нумерація була змінена. Зроблено це було вже у 1940 році, коли архівна справа була передана до новоствореного Сумського обласного архіву (про це свідчить печатка і підпис архівіста у кінці архівної справи). Документи про шведів мали наскрізну нумерацію разом з документами по справі Неплюєвих – Надаржинських. Між документом 1 та документом 2 існував ще один документ, що знаходився на аркуші 142-142зв і також відносився до “справи шведів”. Після документу 2 (арк.143-143зв за старою нумерацією) йде документ вже про землі Неплюєвих та Надаржинських (арк. 145-145зв за старою нумерацією). Таким чином, до 1940 року було втрачено і аркуш 144-144зв, який міг відноситися як до матеріалів про шведських підданих, так і до земельної суперечки охтирських поміщиків кінця XVIII століття. Тому можемо стверджувати, що у справі Охтирського повітового суду початково знаходилося не менше трьох та не більше чотирьох документів, присвячених справі незаконно закріпачених шведів.

Перейдемо тепер безпосередньо до змісту документів.

З документа 1 видно, що у березні 1734 року декілька осіб шведської національності звернулися з проханням (чолобитною) надати їм можливість більше не служити підданому Григорію Долгінцову або Долгінцину (у кожному з двох знайдених документів зустрічаємо обидва варіанти написання цього прізвища) та його дружині Авдот’ї.

Документ 2 – це чолобитна від зазначених шведів, що проливає більше світла на ситуацію, яка склалася. Саме прохання було подане від імені восьми чоловіків з їхніми дружинами й дітьми. Тобто йдеться, ймовірно, про понад 20 осіб. У чолобитній зазначено, що капітан Нарвського драгунського полку Іван Савелійович Попов у 1719 році з захоплених російськими військами шведських територій вивіз до свого маєтку, що знаходився у слободі Анісімівська біля міста Яблунів Білгородської провінції (на момент написання чолобитної це вже була Білгородська губернія), вісьмох малолітніх шведів:

- 1) Олексія Андрійовича Куроніна з м. Выборг;
- 2) Микиту Самойловича Ехемелена (назва міста нерозбірлива);
- 3) Матвія Матвійовича Куроніна з м. Абов;
- 4) Івана Коєніна з м. Нішлот;
- 5) Данила Пахомовича Куроніна з м. Нішлот;
- 6) Іллю Андрійовича Кервеніна з м. Нішлот;
- 7) Івана Неваланова з містечка Сігаскі;
- 8) Федора Андрійовича Єрекєнєва з м. Каяані.

І.С. Попов оселив поневолених шведів на своїх землях. Через деякий час він їх усіх одружив, за їхніми ж словами, “на таких же шведках”. Тобто мова йде не про полонених шведів, які брали участь у подіях Північної війни, хоча у документах їх і називають полонениками. Йдеться фактично про незаконне поневолення і привласнення (закріпачення) малолітніх хлопців і дівчат. Скоріше за все, усі вони були навернені у православ’я, оскільки одружитися вони могли на Білгородщині у цей час лише за православним обрядом. Про це можуть свідчити також не шведські імена і явно трансформовані прізвища чолобитників, які, ймовірно, були їм надані у результаті хрещення. Якими були справжні імена цих людей невідомо, але можемо припустити, що прізвища могли звучати на кшталт Куронен, Кервенен, Ерекєн і т.п.

Викладені у чолобитній відомості дозволяють припустити, що поневолені шведи були закріпачені й записані у подушний оклад як власність поміщика І.С. Попова та його дружини. Зроблено це було, звичайно, без відома цих людей.

Закріпачені іноземці раніше вже зверталися до Білгородської провінційної канцелярії, яку тоді очолював воєвода і бригадир С.Л. Вельямінов-Зернов, з проханням звільнити їх. Це було між 1720 та 1722 роками, оскільки саме у цей період С.Л. Вельямінов-Зернов очолював Білгородську провінцію. За таку спробу отримати волю, поневолені шведи зазнали тортур від брата капітана І.С. Попова, якого теж звали Іван і який бив їх “ботожеми смертно”. Сам же капітан І.С. Попов пообіцяв шведам, що вони будуть вільно жити на його землях, і дав їм навіть письмове підтвердження цього. Але, коли ці люди з родинами повернулися до маєтку Попова, цей поміщик силою забрав у них листа з обіцянкою волі. Вже після цього їх було внесено до подушного окладу.

Потім, за словами О.А. Куроніна, І.С. Попов пообіцяв їм, що після його смерті усі вони разом з дружинами і дітьми отримають волю – “я де напишу свободу з женами вашими и з детми на все четьре стороны”. У 1733 році капітан І.С. Попов, знаходячись на польському кордоні під Смоленськом, помер. Невідомо, чи була ним залишена така письмова гарантія волі для шведів з їхніми родинами (припускаємо, що такого документа не існувало з самого початку). Але вдова капітана Авдот’я Іванівна відмовилася їх звільняти. Вже у 1734 році вона вийшла заміж за курського піддячого Григорія Долгінцова, який також змусив шведів-кріпаків служити йому (ДАСО. Ф.746. Оп.2. Спр.58: 129-129зв).

Зазначеним особам шведської національності було нелегко скласти чолобитну з проханням про звільнення, оскільки усі вони були або неграмотні, або недостатньо володіли саме російською мовою. Документ 1734 року був складений відставним капралом Коломенського полку Аристом Сергєєвим, а замість О.А. Куроніна та його

товаришів прохання було завірене піддячим лейб-гвардії Московського батальйону Кіндратом Карамішевим.

Не викликає жодних сумнівів, що дії з боку поміщиків Попових і Долгінцова по відношенню до шведських підданих були цілком незаконними. Капітан І.С. Попов скористався подіями Північної війни між Росією та Швецією, щоб збагатитися. Але навіть російське законодавство досліджуваного періоду вже забороняло такі дії щодо шведських громадян.

Протягом 1718-1721 років між Росією та Швецією тривали переговори, метою яких було закінчення довготривалої Північної війни. Нарешті, 30 серпня 1721 року була укладена так звана Ніштадська мирна угода. За Росією були закріплені завойовані колишні землі Шведського королівства: Ліфляндія, Естляндія, Інгерманландія, частина Карелії з дистриктом Выборгського лену. До Швеції за умовами мирної угоди поверталася Велике Князівство Фінляндське і сплачувалися 2 млн талерів (Брикнер, 1903: 132; Валишевский, 2007: 270-272; ПСЗ-І. Т.VI. №3819: 420-431).

На колишніх шведських територіях за умовами Ніштадського миру чинним залишалося місцеве законодавство, а за жителями зберігалися усі права і привілеї, які російський уряд зобов'язувався захищати (стаття 9 угоди) (ПСЗ-І. Т.VI. №3819: 425). Тобто О.А. Куронін, який походив з м. Выборг, не мав бути записаний до подушного окладу.

За іншими поневоленими шведськими підданими також зберігалися усі їхні права, якими вони володіли на батьківщині. Окрім того, усі вони (крім зазначеного О.А. Куроніна) походили з земель Великого Князівства Фінляндського, які Росія повернула Швеції. Таким чином, фактично вони були шведськими громадянами.

Навіть якщо статус цих людей визначати як полонені (у знайдених документах вони й фігурують як "полоненики"), то згідно з Ніштадською угодою вони мали бути негайно звільнені. У статті 14 зазначалося, що "с обеих сторон военные пленники, какой бы нации, чина и состояния не были, имеют тотчас по воспоследованной ратификации сего мирного трактата без всякого выкупа... из плена освобождены, на совершенную свободу выпущены". Навіть якби шведи погодилися залишитися і служити російським поміщикам, вони повинні були залишатися особисто вільними ("всякую свободу и совершенную мочь имеют"). Ця ж стаття стосується не лише полонених, але ті ж самі умови визначає і для "всех во время сея войны от одной или другой стороны увезенных людях, которые також по своему произволу остаются, или в дома свои свободно и без помешательства возвратиться могут" (ПСЗ-І. Т.VI. №3819: 428).

На жаль, залишається невідомим результат звернення поневолених осіб шведської національності до російських державних органів влади з проханням надати їм та їхнім родинам волю. Не викликає сумнівів незаконність утримування їх у неволі. З боку поміщиків, яким "належали" шведи, мали місце непоодинокі погрози, побиття, порожні обіцянки, з метою примусити цих людей працювати спочатку на поміщиків Попових, а згодом Долгінцових. Ймовірно, подібні ситуації не були унікальними в Російській державі.

Багато дворян робили кар'єру на військовій службі, яка вважалася дуже престижною, дозволяла відносно швидко вислужувати чини та отримувати нагороди. Користуючись частими війнами, які вела Росія, вони намагалися також покращити своє матеріальне становище. Одним з найбільш популярних шляхів цього було збільшення кількості кріпаків. З чужих територій, де велися бойові дії, до своїх маєтків дворяни-військові приганяли іноземних бранців, у тому числі дітей, яких забирали силою або через обіцянки кращого життя.

Український історик В. Маслійчук згадує такі випадки у XVIII ст. Так, під час військових походів слобідських полків у складі російського війська з Криму та Валахії вивозили малолітніх татар і турків. У 1770 році у Калитвянському комісарстві до

подушного окладу був внесений вивезений з Польщі Ф. Круглоголовий “волоської породи”. Вивезена з Карасу-базару під час російсько-турецької війни 1735-1739 років П. Перехрестова, згодом була охрещена і видана заміж за також викраденого з Астрахані й закріпаченого татарина (Маслійчук, 2007а: 58). Закріпачений сотником І. Ковалевським, а згодом проданий поміщику М. Куликовському, був вивезений у 1737 році з Карасу-базару малолітній Я. Кадир (з кріпацтва він так і не був звільнений) (Маслійчук, 2007б: 65).

Якою була подальша доля закріпачених шведських підданих та їхніх родин, з'ясувати ми не змогли за браком відомостей. Але два виявлені досі невідомі документи яскраво ілюструють епізоди з життя кількох іноземців, які потрапили у неволю і життям яких несправедливо розпоряджалися інші люди. Проаналізовані матеріали дають змогу під новим кутом подивитися на таке історичне явище, як кріпацтво на території Російської імперії, вивчити один із шляхів поповнення кріпацької верстви. В цілому, вони можуть бути використані у якості джерела до вивчення не лише низки аспектів соціальної історії, але й у біографічних дослідженнях.

Перетворення викрадених, полонених, а інколи і придбаних людей інших народностей на об'єкти власності було надзвичайно поширеною практикою у XVII-XIX ст. І цьому питанню увагу приділяло багато дослідників. Зокрема його торкалися Є. Тютюніна, П. Кузьминов, Г. Крижановський (Крыжановский, 1912; Кузьминов, 2004; Tyutyunina, 2018). Деяких аспектів окресленої проблеми торкалися А. Мамадалієв, С. Дегтярьов, В. Возгрін (Mamadaliyev, Degtyarev, 2017; Vozgrin, 2018: 7). Таке джерело поповнення залежних верств населення було популярним у багатьох народів Європи, Азії, Африки з давніх часів (Кримське ханство, Туреччина, Італія, Єгипет, народи Кавказу та ін.), чому свої дослідження присвятили Є. Белозерова, Д. Дударев, С. Дударев, Т. Петерс та інші (Белозерова, 2006; Дударев, 2017; Петерс, 2015). На особливу увагу у даному контексті заслуговує вже згадана робота В. Возгріна, що містить компаративний аналіз рабства як явища (у широкому розумінні цього терміну) та шляхів його поповнення у народів Причорномор'я та Південної Європи у модерну добу (Vozgrin, 2018).

Нижче ми наводимо повні тексти зазначених документів. Орфографія і пунктуація нами збережена максимально наближеною до оригіналу. Транскрипція тексту зроблена сучасними літерами. Частини слів, написані нерозбірливо і затухаючий текст, замінені на позначку /.../.

Документ 1

Указ Ея императорского величества самодержицы всероссийской правительствующего Сената и конторы обретающейся в белгородской губернии полковнику Арапову да подполковнику Выродову, по указу Ея императорского величества Правительствующего Сената Гдн генерал и кавалер и обер гофмейстер и лейб гвардии Преображенского полку подполковник и Ея императорского величества генерал адъютант граф Семен Андреевич Салтыков с товарищи ПРИКАЗАЛИ челобитную швецкой нации полонеников Алексея Куронина с товарищи о отрешении их с женами их и с детми от служения от курского подячего Григорья Долгинцова и от жены ево Авдотьи Ивановой дочери для рассмотрения и учинения УКАЗА отослать при указе в белгородскую губернию по которой рассмотрение прошению учинить немедленно по указам а что учинено будет о том Правительствующего Сената в кантору репортовать и обретающимся в белгородской губернии полковнику Арапову да подполковнику Выродову учинить о том по сему Ея императорского величества указу а оная челобитная послана при сем марта 29 дня 1734 году Секретарь Иван Богданов секретарь Михайла Володимиров

У сего указу Ея императорского величества печать
Подканцелярист Ширяев

ДАСО. Ф.746. Оп.2. Спр.58: 128-128зв.

Документ 2

Всепресветлейшая державнейшая великая государыня императрица Анна Иоанновна самодержица всероссийская

в прошлом 719 году взяты мы нижайшие от владений швецких городех а взял нас Нарвского драгунского полку капитан Иван Савелев сын Попов а именно Алексей Андреев сын Куронин города Выборга кирки вол/.../ в малых летех Микита Самойлов сын Ехемелен города Тавав/.../ густа Матвей Матвеев сын Куронин города Абова Иван Коенин города Нишлота Данило Похомов сын Куронин города Нишлота Илля Андреев сын Кервенин того ж города Иван Неваланов местечка Сигаеки Федор Андреев сын Ерекенев города Каян ехав взяв он вышепомянутой капитан и привес нас в белгородскую губернию в город Яблонной в слободу Анисимовскую и мы жили у него и женил он нас на таких же шведках а в подушной оклад он вышепомянутой капитан написал ли нас за собою и как написал об том мы нижайшие не сведомы а как состояли его императорского величества сочинениями с швецким королем и мы нижайшие подавали доношение в белгородской провинской канцелярии господину брегадиру Степану Лукичу Веляминову Зернову а которые из нас подавали доношения и оных нашей брати и жен их брат ево капитана большой подячей же Иван Савелев сын Попов зато бил жен их ботожеми смертно а вышепомянутой капитан приехав как мы заране в вышепомянутой канцелярию и стал нам говорить что мы у него з женами своими и з детми жили и мы у него стали просить своеручного писма чтоб нам жить у него поволно покаместь мы хотим и он капитан такое нам писмо дал и как мы приехали в дом ево капитанов и он капитан взял нас к себе и то писмо у нас своей руки взял у нас под неволею а как состоялась перепись мужеска полу душ и он капитан нас за собою в подушной оклад написал об том мы неизвестны и в допросе мы не были и к допросу мы руку не прикладывали в прошлом же 733 году в сентябре месяце оной вышепомянутой капитан умре а как он нас записал в подушной окладе за собою и мы ему стали говорить для чего ты нас записал в подушной оклад ты де сам известен какие мы люди и он нам обещался клятва живите де вы у меня по смерть мою а как де /.../ и я де вам напишу свободу з женами вашими и з детми на все четыре стороны и оной же капитан в прошлом 733 году под Смоленским на польской границы умре а такое писмо прислал ли к жене своей или нет чтоб нам быть свободными об том мы не сведомы и мы нижайшие таково писма просили три раза у жены ево Овдотьи Ивановой дочери и она нас за то бранила изказала нам что де выйду замуж я де вас кнутом удеру и ныне вышла она замуж за курского подячего за Григорья Долгинцына и оной Григорий Долгинцын приехав с нею женою своею с Овдотьею Ивановой дочерью в дом к ней и стал нам говорить чтоб мы ему служили и работали також как вышепомянутому умершему капитану а мы нижайшие служить ему и работать не хотим

всемиловитейшая государыня императрица просим вашего императорского величества да повелит державство ваше сие наше прошение принять и свой милостивой указ учинить чтоб нам от него подячего и от жены ево быть нам з женами своими и з детми быть свободным

вашего императорского величества нижайшие рабы шведцкой нации /.../ленца полонные Алексей Андреев сын Куронин с товарищи из восм человек з женами и з детми марта в 6 ден 1734 году *прошение с коломенского полку отставной капрал Арист Сергеев к сему прошению лейб гвардии Московского баталиона подячей Кондрат Карамышев вместо Алексея Андреева сына Куронина с товарищи по их прошению руку приложил*

Докладовано Марта 20 дня 1734 году

ДАСО. Ф.746. Оп.2. Спр.58: 129-129зв.

Література:

- Белозерова, 2006 – *Белозерова Е.В.* Развитие крепостнических отношений в Черномории (конец XVIII – первой половине XIX в.): автореферат кандидатской диссертации. Армавир, 2006.
 Брикнер, 1903 – *Брикнер А.Г.* Иллюстрированная история Петра Великого. Том второй. СПб.: Издание П.П. Сойкина, 1903. 286 с.
 Валишевский, 2007 – *Валишевский К.* Петр Великий. М.: Мир книги, Литература, 2007. 448 с.
 ДАСО – Державний архів Сумської області.
 Дударев, 2017 – *Дударев Д.С., Дударев С.Л.* Северный Кавказ глазами представителей российского общества первой половины – середины XIX века. Армавир; Ставрополь: Дизайн-студия Б, 2017. 402 с.
 Крыжановский, 1912 – *Крыжановский Г.Я.* Крепостное право в земле Черноморского, ныне Кубанского казачьего войска // ИОЛИКО. Вып. 5. Екатеринодар, 1912.

Кузьминов, 2004 – *Кузьминов П.А.* Формирование сословия крепостных крестьян у кубанских казаков // VII славянские чтения в Кабардино-Балкарии: Материалы научно-практической конференции: Сборник / сост. А.М. Гутон, В.А. Зведре. Нальчик: Эльбрус, 2004. С. 56-57.

Маслійчук, 2007а – *Маслійчук В.* Міжетнічні взаємини в Острогозькій провінції (1765-1779 pp.) // Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. С.50-60.

Маслійчук, 2007б – *Маслійчук В.* Розправа над військовополоненими мусульманами у Валках 1812 р.: видимі та приховані механізми конфлікту початку XIX ст. // Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. С.61-75.

Петерс, 2015 – *Петерс Т.П.* Судьбы участников и пленных Отечественной войны 1812 года на страницах дневника путешествия в Крым и на Кавказ Поля Гибалы в 1818-1820 гг. // Бородино и освободительные походы русской армии 1813-1814 годов: Материалы международной научной конференции, 3-6 сентября 2014 г. / Сост. А.В. Горбунов. Бородино, 2015. С.417-426.

ПСЗ-I – Полное собрание законов Российской империи, собрание 1.

Mamadaliyev, Degtyarev, 2017 – *Mamadaliyev A.M., Degtyarev S.I.* Serfdom and Serfdom of Peasants in the Russian State: Comparative Analysis // Slavery: Theory and Practice. 2017. Vol. 2(1). Pp. 7-17.

Tyutyunina, 2018 – *Tyutyunina E.S.* To the Issue of Slavery in the Terek Cossacks // Slavery: Theory and Practice. 2018. Vol. 3(1). Pp. 40-48.

Vozgrin, 2018 – *Vozgrin V.E.* The Modern Times Slavery in the Countries of Black Sea and South Europe // Slavery: Theory and Practice. 2018. Vol. 3(1). Pp. 4-17.

References:

Belozerova, 2006 – *Belozerova E. V.* Razvitie krepostnicheskikh otnosheniy v Chernomorii (konets XVIII – pervoy poloviny XIX v.) [The development of feudal relations in the Black Sea (late XVIII – first half of the XIX century.)]: avtoreferat kandidatskoy dissertatsii. Armavir, 2006. [in Russian].

Briker, 1903 – *Briker A.G.* Illyustirovannaya istoriya Petra Velikogo [Illustrated history of Peter the Great]. Tom vtoroy. SPb.: Izdanie P.P. Soykina, 1903. 286 s. [in Russian].

Valishevskiy, 2007 – *Valishevskiy K.* Petr Velikiy [Peter the Great]. M.: Mir knigi, Literatura, 2007. 448 s.

DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archive of Sumy Region]. [in Russian].

Dudarev, 2017 – *Dudarev D.S., Dudarev S.L.* Severniy Kavkaz glazami predstaviteley rossiyskogo obshchestva pervoy poloviny – serediny XIX veka [North Caucasus as Seen by Russian society of the first half – middle of the XIX century]. Armavir; Stavropol: Dizayn-studiya B, 2017. 402 s. [in Russian].

Kryzhanovskiy, 1912 – *Kryzhanovskiy G.Ya.* Krepostnoe pravo v zemle Chernomorskogo, nyine Kubanskogo kazachego voyska [Serfdom in the land of the Black Sea, now the Kuban Cossack Host] // IOLIKO. Vyp. 5. Ekaterinodar, 1912. [in Russian].

Kuzminov, 2004 – *Kuzminov P.A.* Formirovaniye sosloviya krepostnykh krestyan u kubanskh kazakov [Formation of the class of serfs in the Kuban Cossacks] // VII slyavnyanskyye chteniya v Kabardino-Balkarii: Materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii: Sbornik / sost. A.M. Gutov, V.A. Zvedre. Nalchik: Elbrus, 2004. S. 56-57. [in Russian].

Masliichuk, 2007a – *Masliichuk V.* Mizhetnichni vziaymyny v Ostrohozkii provintsii (1765-1779 rr.) [Interethnic relations in Ostrohozkyi Province (1765-1779)] // Masliichuk V.L. Provintsii na perekhresty kultur: Doslidzhennia z istorii Slobidskoi Ukrainy XVII-XIX st. Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby, 2007. S.50-60. [in Ukrainian].

Masliichuk, 2007b – *Masliichuk V.* Rozprava nad viiskovopolonenyi musulmanamy u Valkakh 1812 r.: vydymy ta prykhovani mekhanizmy konfliktu pochatku XIX st. [Punish Muslims Prisoners of War in Valky in 1812: visible and hidden mechanisms of the conflict of the early XIX century] // Masliichuk V.L. Provintsii na perekhresty kultur: Doslidzhennia z istorii Slobidskoi Ukrainy XVII-XIX st. Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby, 2007. S.61-75. [in Ukrainian].

Peters, 2015 – *Peters T.P.* Sudbyi uchastnikov i plennykh Otechestvennoy voyny 1812 goda na stranitsakh dnevnika puteshestviya v Krym i na Kavkaz Polya Gibaly v 1818-1820 gg. [The fates of the participants and prisoners of the Patriotic War of 1812 in the pages of the travel diary to the Crimea and the Caucasus by Paul Gibal in 1818-1820] // Boro-dino i osvoboditelnye pohodyi russkoy armii 1813-1814 godov: Materialy mezhdu-narodnoy nauchnoy konferentsii, 3-6 sentyabrya 2014 g. / Sost. A.V. Gorbunov. Borodino, 2015. S.417-426. [in Russian].

PSZ-I – Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, sobranie 1 [The complete collection of the laws of the Russian Empire, a collection 1]. [in Russian].

Mamadaliyev, Degtyarev, 2017 – *Mamadaliyev A.M., Degtyarev S.I.* Serfdom and Serfdom of Peasants in the Russian State: Comparative Analysis // Slavery: Theory and Practice. 2017. Vol. 2(1). Pp. 7-17. [in Russian].

Tyutyunina, 2018 – *Tyutyunina E.S.* To the Issue of Slavery in the Terek Cossacks // Slavery: Theory and Practice. 2018. Vol. 3(1). Pp. 40-48. [in Russian].

Vozgrin, 2018 – *Vozgrin V.E.* The Modern Times Slavery in the Countries of Black Sea and South Europe // Slavery: Theory and Practice. 2018. Vol. 3(1). Pp. 4-17. [in Russian].

UDC 947.7.8: 323.28 "1972"

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.20

YAROSLAV M. ANTONIUK

PhD (History), Branch State Archive of Security Service of Ukraine (Ukraine)

**"DOBOSH CASE": THE BIGGEST FAILURE OF ZCh OUN SECURITY SERVICES
IN RESISTANCE TO KGB APPARATUS**

Abstract. *The article carries out a research on circumstances of the arrest of Yaroslav Dobosh, who was a courier of the OUN Foreign cells (hereafter – ZCh), by the KGB authorities, using the documents of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine as its basis. It was indicated that the mentioned arrest had a significant influence on the dissident movement in Soviet Ukraine. It was proven that the KGB bodies used the "Dobosh case" to launch their massive repressions against the anti-Soviet intelligentsia ("Block" operation), and also to undermine the OUN's credibility among the Ukrainian diaspora environment in the Western countries. The consequences of that event were reflected in the development of the entire Ukrainian national liberation movement of the 1970s.*

After analyzing the personality of Yaroslav Dobosh, we discovered that he had been raised in a nationally conscious and religious environment of the Ukrainian diaspora of Belgium. From his early years he joined the Ukrainian Youth Association and agreed to conduct a dangerous mission in Ukraine solely because of his convictions. During that period the OUN Foreign cells had been trying to establish connections with the dissident movement in Ukraine and support it. The tourism was one of the most effective ways of bringing couriers to the Soviet Union. The KGB bodies regularly arrested those couriers. Nevertheless, there was no better communication means between the ZCh OUN and the dissidents.

Yaroslav Dobosh had walked into a trap, previously prepared and set by the KGB employees, that was a reason why he failed to spot any danger and was arrested. During interrogations, he revealed his connections with the dissidents in Kyiv and Lviv – Zinovia Franko, Ivan Svitlychnyi, Leonid Selezenko and Stephania Gulyk. In addition to that, he agreed to publicly make a repentance. After that Yaroslav Dobosh was allowed to return home. In Belgium he immediately abandoned his testimonies and claimed that he had been forced and pressed to come out with a speech. However, those statements were of no importance. The KGB organs actively used Dobosh image as a proof of the dissidents cooperation with the Western intelligence services. Emphasizing the failure of the ZCh OUN operation, they launched a campaign to combat "Ukrainian bourgeois nationalism" in Western Ukraine and made provocations to intensify disputes in the anti-Soviet camps of the Ukrainian diaspora.

Keywords: *dissidents, KGB, ZCh OUN, UYA, Belgium, "Dobosh case", repressions, «"Block" operation, Kyiv, Lviv, Soviet, diaspora.*

АНТОНІУК Я.М.

Кандидат історичних наук, Галузевий державний архів Служби безпеки України (Україна)

**"СПРАВА ДОБОША": НАЙБІЛЬШИЙ ПРОВАЛ СПЕЦСЛУЖБ ЗЧ ОУН У
ПРОТИСТОЯННІ З ОРГАНАМИ КДБ**

Анотація. *У статті, на основі документів ГДА СБУ, досліджено обставини арешту кур'єра ЗЧ ОУН Ярослава Добоша. Доведено, що КДБ використав "справу Добоша" для розгортання репресії проти дисидентів (операція "Блок"), а також підриву авторитету ЗЧ ОУН в середовищі української діаспори. Впродовж тривалого періоду "образ Добоша" служував радянській пропаганді доказом співпраці опозиційної української інтелігенції з західними розвідками.*

Проаналізувавши біографію Ярослава Добоша, з'ясовано, що на виконання небезпечної місії в Україні, він погодився виключно через свої патріотичні переконання. Потрапивши у заздалегідь підготовлену органами КДБ пастку, кур'єр ЗЧ ОУН виявився погано підготовленим. На допитах розповів про свої зв'язки із дисидентами у Києві та Львові, а також погодився публічно виступити із "каяттям". Повернувшись до Бельгії, Добош відмовився від своїх слів, виправдовуючись, що говорив під тиском. Однак його заява уже не мала суттєвого значення.

Ключові слова: дисиденти, КДБ, ЗЧ ОУН, СУМ, Бельгія, "справа Добоша", репресії, операція "Блок", Київ, Львів, радянська преса, діаспора.

АНТОНЮК Я.Н.

Кандидат исторических наук, Отраслевой государственный архив
Службы безопасности Украины (Украина)

“ДЕЛО ДОБОША”: НАИБОЛЬШИЙ ПРОВАЛ СПЕЦСЛУЖБ ЗЧ ОУН В ПРОТИВОСТОЯНИИ С ОРГАНАМИ КГБ

Аннотация. В статье, на основе документов ОГА СБУ, исследованы обстоятельства ареста курьера ЗЧ ОУН Ярослава Добоша. Доказано, что КГБ использовал “дело Добоша” для развертывания репрессий против диссидентов (операция “Блок”), а также подрыва авторитета ЗЧ ОУН в среде украинской диаспоры. В течение длительного периода “образ Добоша” служил советской пропаганде доказательством сотрудничества оппозиционной украинской интеллигенции с западными разведками.

Проанализировав биографию Ярослава Добоша, установлено, что исполнять опасную миссию в Украине он согласился исключительно по причине своих патриотических убеждений. Попав в заранее подготовленную органами КГБ ловушку, курьер ЗЧ ОУН оказался плохо подготовленным. На допросах рассказал о своих связях с дисидентами в Киеве и Львове, а также согласился публично выступить с “раскайанием”. Вернувшись в Бельгию, Добош отказался от своих слов, оправдываясь, что говорил под давлением. Однако его заявление уже не имело существенного значения.

Ключевые слова: диссиденты, КГБ, ЗЧ ОУН, СУМ, Бельгия, “дело Добоша”, репрессии, операция “Блок”, Киев, советская пресса, диаспора.

The struggle for civil rights in Ukraine has a long and complex history. The Soviet dissidents' activities in the periods of “Khrushchev Thaw”, “The Era of Stagnation” and “Perestroika” were one of its chapters. On Ukrainian territories, the activities were strongly intermixed with the national liberation movement. To a large extent, dissidence had become a bridge, which linked the epochs of struggle for Ukraine's independence. Foreign centers the the Organization of Ukrainian Nationalists (hereinafter – OUN) and the intelligence of the western countries were its allais in the anti-Soviet movement. They tried to support the dissidents. Periodically, they sent their aid through the secret couriers and transported the prohibited publications abroad for the publishing. Eventually, the mentioned connection converted into a fatal one for the Ukrainian dissidents in 1972. The KGB organs managed to arrest Yaroslav Dobosh, a secret courier of the OUN Foreign cells (hereinafter – ZCh). They used his testimonies to deploy the repressions against an opposition of intelligentsia. In the official documents and scientific literature, that KGB organs' operation is mentioned under an operative term “Block”.

The magnitude of the “Dobosh case” consequences attracted the attention of many researchers. Vasyl Ovsienko and Liudmyla Alekseeva, who are the former dissidents, described some of their aspects (Алексеєва, 2001: 24-25), it was also studied by historians: Oleg Bazhan (Бажан, 2004: 417), Georgii Kasianov (Касьянов, 1995: 121), Dmytro Vedeneev, Gennadii Bystrukhin (Веденєєв, Биструхін, 2007: 207-209) and many others. Nevertheless, none of the studies has yet been

devoted to a key figure of the notorious “Block” operation – Yaroslav Dobosh. At the same time, an insufficient attention was paid to the role of the special services of the ZCh OUN in that event. The purpose of the article is to investigate this prominent individual. The article is mainly based on archival documents. A significant part of the documents is first introduced to the scientific circulation and allows to reveal a number of previously unknown facts.

Yaroslav Dobosh was born on July 19, 1947 in the city of Wildenfels (Saxony, West Germany) in the family of Ukrainian emigrants. His parents soon moved to Belgium where they worked at the factory. In 1965 Yaroslav graduated from the Ukrainian Pontifical College of Saint Josaphat, and in 1967 gained a degree from the Faculty of Philosophy of the “Great Ukrainian Seminary” in the Vatican. That year he also joined the Ukrainian Youth Association. Since 1968 he had been a secretary of the Main Board of the Ukrainian Auxiliary Committee of Belgium, and the following year he became a member of the editorial board of the “Avangard” magazine (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74894. Т. 1: 41-43). At the same time Yaroslav entered the Catholic University of Leuven and settled in Maasmechelen town in an apartment on Korgan Street, 11 (Farmer, 1980: 197). On May 15, 1969, Dobosh was elected to be a secretary of the Ukrainian Scientific and Educational Society, and on December 13, 1970 – a secretary of the Ukrainian Auxiliary Committee of Belgium. During April 8-11, 1971, Yaroslav had been participating in the “Congress of Ukrainian Students”, which occurred in Rome in the Ukrainian Catholic University. There Dobosh was elected as a member of the supervisory commission of the University Administration. On November 7, the same year, Yaroslav headed the Regional Executive of the Ukrainian Youth Association (further – UYA) in Belgium (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74894. Т. 4: 221).

The gifted and energetic leader of the underground segment immediately drew the attention of Omelyan Koval (“Dyr”), a head of the ZCh OUN Regional leadership of Belgium and “Central Educational Council” of the UYA (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74894. Т. 3: 199). It was he who recommended Yaroslav Dobosh to go for a secret mission to Ukraine. The Cardinal Josyf Slipyi personally blessed his mission.

Dobosh received 25.000 Belgian francs and 150 US dollars which were donated for his “tourist trip” to Ukraine. The telephone numbers, passwords, names and addresses were learned by heart. In addition, he was trained and instructed to adhere to secrecy (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1006: 143). Omelyan Koval recommended to call the courier only from pay phones, not to use a taxi and always carry cash (Веденєєв, Биструхін, 2007: 208).

With the assistance of the Belgian travel agency “Galitur”, on December 27, 1971, Dobosh departed from Brussels and flew to Prague, and after two days arrived in Kyiv on a train (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74894. Т. 1: 54-55). He rented a room at the Dnipro hotel, for December 29 – 31, during that period he had been meeting dissidents Zinoviy Franko, Ivan Svitlychnyi and Leonid Selezenko (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74894. Т. 2: 181-185). They told him about the KGB persecutions of the creative intelligentsia, the circumstances of Nina Strokata and Valentyn Moroz arrests (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1007: 176). They handed the film made by Svyatoslav Karavanskyi, “Ukrainski ryphmy”, to Yaroslav Dobosh, and Franco gave him the sixth issue of “Ukrainskyi visnyk” (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1003: 113-114). On his part, Dobosh provided dissidents with some “material assistance” (30-50 rubles each) (Веденєєв, Биструхін, 2007: 208).

On January 2, 1972, Dobosh traveled to Lviv, where he settled in the “Inturyst” hotel. The next day, he met with a dissident, Stephania Gulyck, in a flat on Descartes street, 5 (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1010: 26-27). Two days later, Dobosh departed from Lviv. At the border crossing point in Chop (Zakarpattia region), customs officers conducted a search on him, following the KGB order. Among his personal things, the officers discovered a telephone number with a name of Igor Kalynets written on it (Веденєєв, Биструхін, 2007: 208), a roll of “Kodak” film with the second part of Karavanskyi’s work called “Slovnyk ryphm”, photos of the dissidents Valentyn Moroz and Vasyl Stus, and also a letter from Selezenko to a Canadian citizen, Tkachenko

(ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74894. Т. 1: 18). In that regard, on January 7, Dobosh was detained, and three days later, arrested on a sanction of a military prosecutor of the Precarpathian military circuit (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1006: 143-144).

On January 20, 1972, Dobosh was charged according to the Article 57 of the UkrSSR Criminal Code (conduct of the political espionage) (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1003: 330). During that period, the Belgian Ministry of Foreign Affairs had appealed three times to the Soviet authorities to return their subject home (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1010: 19). On March 27 the same year, the third secretary of the Belgian Embassy in Moscow, de Gruben, and the Consul, Arnalsten, visited detained Dobosh at the KGB investigation detention facility of the Lviv region. The representatives of the military prosecutor's office notified the foreign diplomats that they could not disclose more information than had been already reported. During a 45-minute meeting with the prisoner, de Gruben and Arnalsten were interested in the prisoner's living conditions of detention. Whether he needed material assistance and if he had any communication with his family? Dobosh replied that he was in the general cell, felt good and had not received any letters from Belgium. After that, Arnalsten asked for a permission to ask whether the prisoner pled guilty. However, he was rejected to ask that question. Then the diplomat asked the detainee whether "he had his power of will". Dobosh answered affirmatively. At the end of the conversation, the diplomats told the prisoner that his father had hired a lawyer in Belgium, who would be present at the trial if the Soviets granted the permit. In addition to that, Dobosh made a request that a Belgian embassy representative would be present at the court (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1006: 345-346). On May 15, 1972, imprisoned Dobosh had a next meeting with de Gruben, which occurred in Lviv and lasted for 25 minutes. The diplomat informed the arrested that his case was discussed in the Parliament of Belgium. Particularly "one person from the ministry" is very concerned in Dobosh case. Subsequently, de Gruben asked whether the prisoner was transferred to another cell. Nevertheless, the KGB officers forbade them to talk about that issue. After that, the diplomat send his best to Dobosh from his father, whom he had met in Belgium. De Gruben notified that he had brought a letter from the Dobosh's father, cigarettes, fruits and beer. All the items were handed over to the convict, except for the beer (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1009: 203).

On May 25, 1972, Dobosh wrote a letter to the Presidium of the Supreme Soviet requesting for a pardon (Веденєєв, Биструхін: 209). The letter stated: "I am a Belgian subject, Yaroslav Dobosh, who was raised from the childhood in the Ukrainian seminary in Rome, and after returning to Belgium, I became involved with the Ukrainian nationalists. That was a reason why I was brought up in an anti-Soviet social-background... During the investigation, I saw a humane attitude toward me and realized that I had committed a crime against the Soviet government and its people. With a good understanding of all those issues, I told all the truth about my hostile activities against the USSR during my interrogations. I ask the Soviet government to make a humane decision regarding my case, which is to pardon me for my activities, given my youth and my full confession. I can assure the Soviet government that I will never conduct anti-Soviet activities in my life" (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1010: 310-311).

Six days later, the KGB staff organized a first press conference with Dobosh in Lviv. The conference was attended by the correspondents of state newspapers, magazines, radio and television, representatives of production groups, creative unions and public organizations. In total there were more than 100 people in the conference hall. In his speech, Dobosh condemned his anti-Soviet activities and asked for a pardon. He answered the asked questions clearly and meaningfully. The conference development was recorded on a cine-film and magnetic tape (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1010: 334-337).

On June 2, 1972, Dobosh was notified that the Presidium of the Supreme Soviet had made a decision to release him from criminal responsibility (Farmer, 1980: 198). The same day, he attended a major press conference which took place in Kyiv. On the conference Dobosh uttered a text on

demand of the KGB authorities (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1010: 19-28). When asked by a Soviet correspondent about his impression of his tourist trip, he replied: "I am very sorry that I had a limited time to get acquainted with Soviet Ukraine, and by force of circumstances I was deprived of an opportunity to meet with the real representatives of Ukrainian nation. But even for that short period of time, my impressions are enough to make sure that I did not know anything about Ukraine before, because I was influenced by the false fabrications of nationalist leaders, who stubbornly bewilder minds of the Ukrainian youth from the emigrational environment about the Soviet reality and about real life of the Ukrainian nation" (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1010: 29-30). After the conference, on June 2 at 21:00 Dobosh flew from Kyiv to Moscow. The next day he returned home to Belgium from Moscow (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1010: 338).

On June 3, 1972, the announcements about Dobosh speech were posted in the state press and spread among all of the regional newspapers, as well as Ukrainian radio and television (Українські буржуазні націоналісти, 1972: 2).

Two days later, in an interview to the Belgian press, Dobosh confessed that he had become a victim of provocation. At the end of September, the same year, he sent an application by the international mail to the Presidium of the Supreme Soviet, the Supreme Soviet of the UkrSSR, the Supreme Court of the UkrSSR and the Prosecutor's Office of the UkrSSR. In the application Dobosh emphasized that he had testified against the dissidents under pressure. He demanded their immediate release as arbitrarily arrested (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1015: 291-292).

Despite that "repentance", the consequences of the Dobosh arrest by the KGB organs were catastrophic for the Ukrainian liberation movement. During the period of 1972-1973 89 dissidents, who appeared in the "Block" operation, were imprisoned. 55 of them were in Western Ukraine (13 in Lviv), and 48 in Central and Eastern (28 in Kyiv). The scale of repression exceeded even the similar trials of the "Sixtiers" (they were usually convicted to 5-7 years of imprisonment) (Веденєєв, Биструхін, 2007: 209). The repressions of the dissidents on the "Block" case continued and lasted until 1976 (Бажан, 2013: 34).

Zinaida Franco was fired from work. After that, the KGB organs decided to publicly disgrace Franco in her circle. For that purpose they were spreading rumors that Zinaida Franco secretly provided them with an information about dissidents (Зінкевич, 2012: 772). Eventually, she did not withstand the pressure, and on March 2, 1972 she published an open letter condemning Yaroslav Dobosh in a newspaper "Soviet Ukraine" (Apor, Horvat, 2018: 512). She called him an agent of the "foreign hostile nationalist centers". Franco explained that, she, allegedly by his deceit, fell under the influence of Yaroslav Dobosh (Svoboda, 1972: 1). She noted that the "enemies of Ukrainian nation" had been trying to use the surname of her grandfather – Ivan Franko, for their anti-Soviet struggle (Франко, 1972: 1).

From Kenneth Farmer's point of view (an American historian), the KGB bodies fabricated the Dobosh case the same as they had done with the repressions against the intelligentsia in the 1930s. The purpose of that provocation was to show the dissidents connection with the OUN foreign centers and Western intelligence (Farmer, 1980: 197). The same opinion was shared by another American historian – Oleksandr Motyl (Motyl, 1982: 77).

A burst of condemnation of Yaroslav Dobosh actions involved the entire Ukrainian emigration press. It appeared in the newspaper "Freedom" (USA) dated July 6, 1972: "A young man, brought up in the West, recklessly goes to Ukraine, under the protection of a Western state passport. There he tries to connect with the people who are in an intellectual opposition. Even though he was spared in prison, he confessed in everything, hardening a position of those people with whom he had met. Subsequently, being in a free world, he talked, for a self-promotion, about secret meetings in Kyiv and Lviv. Thus again compromised the arrested ones". On June 25, 1972, "Ukrainian News" (FRG) resented Dobosh actions: "He is only a fake "western hero"... he was involved into a certain challenging situation but appeared to be just a spoiled mother's boy..." (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1015: 291-

292). Chicago "New Star" newspaper (USA) reported: "After a five-month imprisonment in the Soviet prison Yaroslav Dobosh happily returned home. He made a statement in the Belgian press by which he tried to justify himself... However, all the Dobosh statements require evidence. As this is not just about lives of the five Ukrainian intellectuals with whom he have met. In our experience, we are aware that a hundred more people will follow these five ones. Someone will say that: "Losses are where the fight is". Yet if the fight now does not have a chance to win, is it worth to sacrifice?" (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1014: 142). The publications which bear a resemblance to the previously mentioned were issued in the "New Way" (Canada), "Ukrainian Life" (USA), "Modernity" (FRG) and many other newspapers (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1015: 293).

In addition to that, the Dobosh arrest intensified criticism of the ZCh OUN on the part of the ZP UHVR (External Representation group of Ukrainian Supreme Liberation Council), OUN-z (Organization of Ukrainian nationalists abroad), OUN-s (solidarysty) and other Ukrainian organizations in exile. Yaroslava Stetsko assumed that the arrests of dissidents were deliberately "delayed", in order to use them at a convenient time for a disruption of the OUN foreign cells union (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1014: 157). The leadership of the External Representation group of Ukrainian Supreme Liberation Council (ZP UHVR) noted that, due to mass dissidents arrests in the UkrSSR, it was necessary to close a recently established communication line through Yugoslavia (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1010: 8-9).

The further life of Yaroslav (Slavko) Dobosh is vaguely known. On returning to Belgium, he gave up his active work in UYA. The last years of his life he was seriously ill and died on June 29, 2015 at the hospital in Brasschaat (Belgium) (Міняйло, 2015: 2).

To summarize, the Dobosh case played a major role in the development of the dissident movement of Soviet Ukraine. Being a native of West Germany and a Belgian subject, Yaroslav always remained a devoted patriot of Ukraine. In his early years he joined the Ukrainian Youth Association. It was him that the special services of the OUN Foreign cells entrusted to establish connections with the dissidents in Kyiv and Lviv. Nevertheless, the fate resulted otherwise and Yaroslav Dobosh fell into the trap diligently set by the KGB organs. The young Belgian citizen was not properly prepared for such a difficult situation, thus agreed to cooperate. Subsequently, in 1972-1973, under the Dobosh name, a wave of repressions emerged against Ukrainian dissidents. Simultaneously, the special services of the OUN foreign cells were subjected to severe reputational strikes in the West.

Література:

- Алексеева, 2001 – Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Москва: Зацепя, 2001. 382 с.
- Бажан, 2004 – Бажан О. "Добоша справа" 1972 // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редколегія: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с.
- Бажан, 2013 – Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР "Блок": розробка, хід, наслідки // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 30-36.
- Веденєєв, Биструхін, 2007 – Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті рр. Київ: Генеза, 2007. 568 с.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Зінкевич, 2012 – Рух опору в Україні. 1960-1990. Енциклопедичний довідник / Гол. ред. О. Зінкевич. Київ: Смолоскип, 2012. 896 с.
- Касьянов, 1995 – Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
- Міняйло, 2015 – Міняйло Н. У Бельгії помер член Спілки української молоді Ярослав Добош // Газета по-українськи. 2015. 1 липня. С. 2.
- Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок. Прес-конференція в Києві // Молодь України. 1972. 3 червня. С. 2.
- Франко, 1972 – Франко З. Відкритий лист // Радянська Україна. 1972. 2 березня. С. 1.
- Apor, Horvath, 2018 – The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe / Edited by B. Apor, P. Apor, S. Horvath. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 2018. 634 p.

Farmer, 1980 – *Farmer K.* Ukrainian nationalism in the Post-Stalin Era. Meth, Symbols and ideology in Soviet Nationalities Policy. Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1980. 241 p.

Motyl, 1982 – *Motyl A.* The Foreign Relation of the Ukrainian SSR // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 6. No. 1 (March 1982). P. 62-78.

Zinovia Franko, 1972 – Zinovia Franko recants in the public open letter // Svoboda. Ukrainian daily. 1972. 18 march. P. 1.

References:

Alekseeva, 2001 – *Alekseeva L.* Istoriya inakomysliya v SSSR. Novejshij period [History of dissidence in the USSR. The newest period]. Moskva: Zacepa, 2001. 382 s. [In Russian].

Bazhan, 2004 – *Bazhan O.* “Dobosha sprava” 1972 [“Dobosh case” 1972] // Ency`klopediya istoriyi Ukrayiny`: T. 2: G-D / Redkolegiya: V. Smolij (golova) ta in. NAN Ukrayiny`. Insty`tut istoriyi Ukrayiny`. Ky`yiv: Naukova dumka, 2004. 688 s. [in Ukrainian].

Bazhan, 2013 – *Bazhan O.* Speczoperaciya KDB URSR “Blok”: rozrobka, xid, naslidky` [The KGB UkrSSR special operation “Block”: development, course, consequences] // Naukovi zapy`sky` NaUKMA. Istori`chni nauky`. 2013. T. 143. S. 30-36. [in Ukrainian].

Viedienieiev, Bystrukhin, 2007. – *Viedienieiev D., Bystrukhin H.* Dvobii bez kompromisiv. Protystorstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl 1945-1980-ti rr. [A duel without compromises. The confrontation between the OUN Security Service subdivisions and the Soviet intelligence forces. 1945-1980s]. Kyiv: Geneza, 2007. 568 s. [in Ukrainian].

HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine]. [In Russian].

Zinkevy`ch, 2012 – Rux oporu v Ukrayini. 1960-1990 [Resistance movement in Ukraine. 1960-1990]. Ency`klopedy`chny`j dovidny`k / Gol. red. O. Zinkevy`ch. Ky`yiv: Smolosky`p, 2012. 896 s. [in Ukrainian].

Kas`yanov, 1995 – *Kas`yanov G.* Nezgodni: ukraiyins`ka inteligenciya v rusi oporu 1960-1980-x rokiv [Dissatisfied: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960-1980s]. Ky`yiv: Ly`bid`, 1995. 224 s. [in Ukrainian].

Minyajlo, 2015 – *Minyajlo N.* U Bel`giyi pomer chlen Spilky` ukraiyins`koyi molodi Yaroslav Dobosh [A member of the Ukrainian Youth Association Yaroslav Dobosh died in Belgium] // Gazeta po-ukraiyins`ky`. 2015. 1 ly`pnya. S. 2. [in Ukrainian].

Ukraiyns`ki burzhuazni nacionalisty` – najmanci imperialisty`chny`x rozvidok [Ukrainian bourgeois nationalists – mercenaries of the imperialist intelligences]. Pres-konferenciya v Ky`yevi // Molod` Ukrayiny`. 1972. 3 chervnya. S. 2. [in Ukrainian].

Franko, 1972 – *Franko Z.* Vidkry`ty`j ly`st [Open letter] // Radyans`ka Ukrayina. 1972. 2 bereznya. S. 1. [in Ukrainian].

Apor, Horvath, 2018 – The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe / Edited by B. Apor, P. Apor, S. Horvath. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 2018. 634 p. [in English].

Farmer, 1980 – *Farmer K.* Ukrainian nationalism in the Post-Stalin Era. Meth, Symbols and ideology in Soviet Nationalities Policy. Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1980. 241 p. [in English].

Motyl, 1982 – *Motyl A.* The Foreign Relation of the Ukrainian SSR // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 6. No. 1 (March 1982). P. 62-78. [in English].

Zinovia Franko, 1972 – Zinovia Franko recants in the public open letter // Svoboda. Ukrainian daily. 1972. 18 march. P. 1. [in English].

WORLD HISTORY / ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

UDC 94(477)

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.27

NUGZARK. TER-OGANOV

PhD (History), Tel Aviv University (Israel), International Network Center for Fundamental and Applied Research (USA)

THE GEOPOLITICAL ORIGINS OF THE CRIMEAN WAR (1853-1856) AND THE SECRET RUSSIAN-IRANIAN NEGOTIATIONS

Abstract. *The Crimean War of 1853-1856 is regarded as one of the bloodiest wars in the history of XIX century.*

Many authors dedicated their research for studying the military and political backgrounds of the Crimean War. It is notable that according to the Western (mainly, the British) historical tradition, as well as to the Soviet historiography, based on the Marxist ideology, the only person who was solely responsible for the origin of the Crimean War was the Russian Emperor Nicolai I. Nevertheless, as it becomes clear from the short analyses of the political situation in Europe in the prewar period, the clash of geopolitical interests of the leading European Empires, including France, and Ottoman Empire from one side, with the Russian Empire from another, eventually laid down the grounds for war.

For the purpose to guarantee safety on the Russian-Iranian border and at the same time to avoid rendering any possible military support to Ottoman Empire by Qajar Iran, Russia offered the Iranian authorities to conclude a military alliance. The Russian-Iranian diplomatic negotiations, started in May 1853, led to the signing in Tehran, in September 1854 of the secret "Convention of Neutrality", according to which Iran declared the non-interference policy in the Crimean War. As a reward for the signing of that convention Russia promised Iran not to recover the last payment of the known contribution, equal to a half million tumans, which Iran had to pay to Russia.

Keywords: *The Crimean War of 1853-1856, the Status of the Black Sea, the Straits of Bosphorus and Dardanelles, the Paris Treaty of 1856, the Russian-Iranian Secret Negotiations in 1853-1854, the Iranian Convention of Neutrality of 1854.*

ТЕР-ОГАНОВ Н.К.

Доктор історії, Тель-Авівський університет (Ізраїль), Міжнародний мережевий центр фундаментальних і прикладних досліджень (США)

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (1853-1856 рр.) І ТАЄМНІ РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ

Анотація. *Протягом столітнього періоду від кінця наполеонівських війн й до початку Першої світової війни Кримська війна (1853-1856 рр.) виявилася найбільш кровопролитною в історії людства.*

Як в англійській (по історичній традиції), так і в радянській історіографії (з ідеологічних міркувань) закріпилася думка про виключну вину Миколи I за початок Кримської війни. Але, як показав аналіз передвоєнної політичної ситуації в Європі, зіткнення геополітичних, імперських інтересів конфронтуючих тоді сторін як у самій Європі, так і на Близькому Сході, підштовхнуло провідні країни континенту – Англію, Францію, Австрію, – а також Туреччину до війни з Росією. Відповідно, у розв'язуванні війни були у більшому чи меншому ступені винні лідери цих країн.

Сформований не на користь Росії розклад сил перед початком війни з Туреччиною призвів імператорський двір до думки про необхідність укладання військового союзу з Іраном. Створення такого союзу допомогло б Росії запобігти створенню турецько-

іранського військового блоку, дії якого були б спрямовані на Кавказ. Побоюючись подібного результату, Росія розпочала влітку 1853 р. інтенсивні таємні дипломатичні переговори з Каджарським Іраном з метою укладання з цією країною військового союзу. Тривалі переговори завершилися у вересні 1854 р. підписанням у Тегерані, невідомої для широкого кола дослідників, конвенції про нейтралітет Ірана у Кримській війні.

У тих умовах, коли Росія протистояла об'єднаній європейській коаліції, а на Кавказькому фронті російській армії довелося воювати на двох флангах: проти турків на російсько-турецькому кордоні і з Шамілем – на Кавказі, нейтралітет Ірана можна вважати успіхом російської дипломатії.

Ключові слова: Кримська війна 1853-1856 рр., статус Чорного моря, Босфорська і Дарданельська протоки, Паризький мирний договір 1856 р., російсько-іранські таємні переговори 1853-1854 рр., іранська конвенція про нейтралітет 1854 р.

ТЕР-ОГАНОВ Н.К.

Доктор истории, Тель-Авивский университет (Израиль), Международный сетевой центр фундаментальных и прикладных исследований (США)

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ (1853-1856 гг.) И ТАЙНЫЕ РУССКО-ИРАНСКИЕ ПЕРЕГОВОРЫ

Аннотация. На протяжении столетнего периода от конца наполеоновских войн и до начала Первой мировой войны Крымская война (1853-1856 гг.) оказалась самой кровопролитной в истории человечества.

Как в английской (по исторической традиции), так и в советской историографии (по идеологическим соображениям) укоренилось мнение об исключительной вине Николая I за начало Крымской войны. Тем не менее, как показал анализ предвоенной политической ситуации в Европе, столкновение геополитических, имперских интересов противостоявших тогда сторон как в самой Европе, так и на Ближнем Востоке, подтолкнуло ведущие страны континента – Англию, Францию, Австрию, – а также Турцию к войне с Россией. Следовательно, в развязывании войны были более или менее в разной степени повинны лидеры этих стран.

Сложившийся не в пользу России расклад сил перед началом войны с Турцией привел императорский двор к мысли о необходимости заключения военного союза с Ираном. Образование подобного союза помогло бы России предотвратить создание турецко-иранского военного блока, действия которого были бы направлены на Кавказ. Опасаясь подобного исхода, Россия приступила летом 1853 г. к интенсивным тайным дипломатическим переговорам с Каджарским Ираном с целью заключения с этой страной военного союза. Длительные переговоры завершились в сентябре 1854 г. подписанием в Тегеране, неизвестной для широкого круга исследователей, конвенции о нейтралитете Ирана в Крымской войне.

В тех условиях, когда Россия противостояла объединенной европейской коалиции, а на Кавказском фронте русской армии пришлось воевать на двух флангах: против турок на русско-турецкой границе и с Шамилем – на Кавказе, нейтралитет Ирана можно считать успехом русской дипломатии.

Ключевые слова: Крымская война 1853-1856 гг., статус Черного моря, Босфорский и Дарданельский проливы, Парижский мирный договор 1856 г., русско-иранские тайные переговоры 1853-1854 гг., иранская конвенция о нейтралитете 1854 г.

1. Введение. Крымская война 1853-1856 гг., по замечанию Е.В.Тарле, “является одним из переломных моментов в истории международных отношений и в особенности в истории внутренней и внешней политики России” (Тарле, 1950: 5). Следует заметить, что эта война оказалась самой кровопролитной за период от окончания наполеоновских

войн и до начала Первой мировой войны. Крымская война, согласно утверждению Клива Понтинга, унесла 650 тыс. человеческих жизней, причем наибольшее количество жертв пришлось на Россию - около 475 тыс. человек (Ponting, 2004: 334). Тем не менее она стала знаменательной вехой в истории России поскольку сыграла решающую роль в запуске программы по переустройству общества. Поражение России в Крымской войне показало ее правящим кругам глубокую военно-техническую и социально-экономическую отсталость страны и убедил в необходимости отказа от режима крепостничества, а также реформирования устаревшей судебной системы, утверждения местного самоуправления, развития дорожной инфраструктуры и т.д.

Следует заметить, что Крымской войне посвящено немало научных исследований, воспоминаний, опубликованы документы на разных языках, в основном на русском и английском, в которых нашли отражение многие вопросы военно-политического характера. Вместе с тем в историографии укоренилось одностороннее суждение о единоличной ответственности Николая I, как зачинщика Крымской войны, нашедшее отклик как в английской (традиционный), так и в советской исторической литературе (в соответствии с идеологическими установками, берущими начало еще от Маркса и Энгельса и в последствии плавно переключавшихся в советскую историографию), главным виновником однозначно назывался Николай I. Тем не менее, не все исследователи готовы разделить это мнение. Например, С.Е.Вуллиамс правильно полагает, что ответственными за Крымскую войну по разным причинам и в разной степени были Николай I, Наполеон III, Страдфорд Каннинг¹, Пальмерстон², князь Меншиков и Абердин³. По его замечанию: «Мы не можем принять взгляд, который делает одного или другого из двух императоров, Николая и Наполеона, по отдельности или вместе ответственными за войну» (Vulliamy, 1939: 56-57).

2. Обсуждение и результаты.

1. Расклад политических сил в Европе перед началом Крымской войны.

Целью данной статьи является исследование политических взаимоотношений европейских государств с Россией накануне Крымской войны, а также причин, приведших к ее развязыванию. На фоне исследования военно-политических и геополитических предпосылок этой войны анализируется ход тайных русско-иранских переговоров по вопросу о привлечении Каджарского Ирана (1796-1925 гг.) на сторону России в случае начала войны с Османской Турцией.

Лейтмотивом Крымской войны 1853-1856 гг., как известно, послужил так называемый «Восточный вопрос», то есть вопрос о судьбе владений слабеющей Османской империи, на территории которой традиционно скрещивались торгово-экономические, а также военно-стратегические интересы многих европейских стран. Вместе с тем Крымская война ознаменовала собой завершение сорокалетнего периода относительного спокойствия в Европе, достигнутого в результате разгрома Наполеона I и решений Венского конгресса 1815 г., главный смысл которого, как известно, состоял в сдерживании Франции.

Неизвестно, как долго продержался бы мир в Европе, если бы не Февральская революция 1848 г. во Франции, положившая конец правлению династии Бурбонов в лице Луи-Филиппа. После подавления революции, в конце 1848 г. на пост президента был избран принц Луи-Наполеон Бонапарт, который этим не довольствовался и в декабре 1852 г. объявил себя императором Наполеоном III. Следует заметить, что несмотря на то, что с момента Венского конгресса до Февральской революции Франция не проявляла особой внешнеполитической активности, тем не менее французские торговые и финансовые круги имели большие интересы в странах Ближнего Востока, в частности в Турции.

Особый интерес к Османской империи и странам Ближнего и Среднего Востока проявляла Британская империя. Она рассматривала Турцию, как важную артерию международной транзитной торговли, и что самое главное, кратчайший путь в Индию, драгоценную колонию Британской империи. Защита Индии, после потери контроля над американскими колониями в Северной Америке во второй половине XVIII в., стала альфой и омегой британской политики на Востоке (Jelavich, 1964: 54). Исходя из этого Англия с подозрением смотрела на попытки отдельных государств или альянсов пошатнуть ее владычество в Индии и она всегда предпринимала шаги по их нейтрализации. Достаточно напомнить о провале планов похода Павла I и чуть позже Наполеона Бонапарта совместно с Александром I в Индию. Поскольку Османская империя, как и Иран, лежали на пути к Индии, то Англия на протяжении всего XIX в. – начала XX в. болезненно воспринимала территориальные потери этих стран. Так было, например, во время русско-турецких и русско-иранских войн первой половины XIX в.

Подобными же интересами, прежде всего военного и геополитического характера, руководствовалась и Российская империя в отношении Османской империи и стран Ближнего и Среднего Востока. Основной тезис русской политики в отношении Ближнего Востока состоял в необходимости доступа России в южные моря – Средиземное море и Персидский залив, имеющие выход в открытый океан. Чтобы иметь свободный доступ к черноморским проливам⁴ и Средиземному морю России следовало решить проблему, по образному выражению императора Николая I, “больного человека”, то есть Османской Турции, которая, по его убеждению, к тому времени уже “созрела” для полного распада. Причем ему казалось, что международное положение вполне благоприятствовало его затее, тем более что, как писал русский историк А.Корнилов: “До крымской кампании мощь русского правительства казалась колоссальной, а сила никлаевской системы – непоколебимой не только в его глазах, но и в глазах его ближайшего окружения, включая наследника престола” (Kornilov, 1970: 1). Но дальнейшие события показали иллюзорность умозаключений Николая I и его министра иностранных дел графа канцлера Карла Васильевича Нессельроде.

Четвертая сторона, у которой также были немалые интересы в отношении Османской империи, и в частности на Балканах, была Австрийская империя, судьба которой всего за четыре года до начала Крымской войны буквально висела на волоске. Как известно, в 1848-1849 гг. волна революций прокатилась по Европе. В 1848 г. венгры подняли восстание против австрийской империи Габсбургов, создав тем самым смертельную угрозу ее существованию. Тогда император Николай I выступил на защиту изнемогавшей от крайнего напряжения австрийской империи и подавил венгерское восстание, чем спас ее от полного разгрома. Эта неоценимая услуга, оказанная Австрии, стала в дальнейшем неоправданной верой Николая I в то, что “благодарная Австрия” станет союзницей России при любом раскладе сил в Европе.

Таким образом, конец 40-х годов XIX в. оказался венцом торжества абсолютизма в Европе: волну революций на континенте благодаря Николаю I удалось силой подавить. Находясь в ореоле славы, русский император нашел время подходящим для осуществления своей затеи – раздела Османской империи. При царском дворе создавшееся в Европе положение посчитали благоприятным, ведь Австрия и Франция только недавно оправались от революций, следовательно, по логике вещей они должны были заниматься своими внутренними проблемами и, как там полагали, они не должны были интересоваться планами русского императора. Кроме того русский императорский двор не допускал и мысли о возможном союзе Наполеона III, племянника великого Наполеона, с англичанами (Тарле, 1950: 9). Но, как мы уже указывали выше, эти предположения также не оправдались. Как вскоре выяснилось, Франция не хотела

мириться с тем унижительным положением, в котором она находилась до Февральской революции 1848 г., и лелеяла надежду на возрождение своего имперского статуса. А повод для этого тут как тут нашелся – религиозный спор между Францией и Россией за первенство на покровительство христиан на Святой земле, которая в ту пору находилась во владении турецкого султана, сослужил спусковым курком для завязывания франко-русского конфликта по данному вопросу. Суть конфликта состояла в том, что по настоянию французского императора, турецкое правительство отобрало у православных ключи от Вифлеемского храма и передало их католикам. Поскольку обладание этими ключами отождествлялось на Востоке с престижем государства, следовательно, потеря Россией этой привилегии воспринималась при царском дворе, как ущемление престижа государства. Для восстановления чести и решения данного вопроса императором Николаем I в конце февраля 1853 г. был направлен в Константинополь в качестве чрезвычайного посла морской министр князь А.С. Меншиков (Пушкарев, 1956: 194). Вместе с тем нельзя не признать, что “озабоченность” Николая I по поводу религиозного диспута служила лишь завесой для его планов. В этой связи следует напомнить, что в том же январе 1853 г. Николай I собственноручно составил документ, о котором почти нет упоминания в историографии по данному вопросу, согласно которому, планировались две атаки в составе 16 тыс. человек с Севастополя и Одессы на Босфорский пролив и Константинополь⁵. Также предполагалось занятие Дарданельского пролива в случае приближения французского флота (Baumgart, 1996: 26).

Что касается Австрии, то необходимо заметить, что она считала попытки России по освобождению славянских народов Балкан от османского ига опасными и для самой себя, поскольку она опасалась за территориальную целостность своей многонациональной империи. По этой причине Австрия не была заинтересована в распаде Османской империи. Но основным противником России в вопросе будущего раздела Османской империи оказалась Англия.

Защищая свои имперские интересы на Ближнем и Среднем Востоке, Англия на протяжении всего столетия не допускала и мысли о возможных территориальных приобретениях России на Востоке, в частности за счет Османской империи. Об этом, конечно, не могли не знать как в российском МИД-е, так и при императорском дворе. Между тем многократные заявления Николая I о приглашении Англии к разделу Османской империи не оставили сомнений в серьезности намерений русского императора, что крайне встревожило англичан.

Следует заметить, что известное, неоправданное историческим прошлым, англофильство Николая I сыграло с ним злую шутку. С одной стороны, как замечает американский исследователь У. Брюс Линкольн, русскому императору нравился английский стиль жизни, но при этом он не воспринимал принципы конституционной монархии, и вообще не понимал природу английской глобальной политики на Ближнем и Дальнем Востоке, в Восточном Средиземноморье и Центральной Азии (Lincoln, 1978: 331). Более того, русский царь глубоко заблуждался, надеясь на поддержку со стороны Англии в деле раздела Османской империи, взамен чего он был готов оказать содействие ей в приобретении Египта, но как справедливо замечает Филип Уорнер, “Британия не была готова получить его за счет расчленения Турции” (Warner, 1972: 6). Действительно, не понятно почему Николай I в январе 1853 г. так откровенно и вместе с тем неоднократно излагал свои будущие намерения по разделу Турции в конфиденциальной беседе с английским послом в Санкт-Петербурге сэром Хамилтоном Сеймуром, надеясь на заключение “джентльменского соглашения” между Англией и Россией. Согласно С.Е.Вуллиамс, позже, уже 20 и 21 февраля 1853 г. Николай I еще раз повторил уже

сказанное им, присовокупив при этом, что Англия в случае ее согласия могла бы рассчитывать на получение Египта, и Кипра в придачу (Vulliamy, 1939: 52-53).

Более подробно о своих планах в отношении владений Османской империи русский император высказался в своем “меморандуме” в январе 1853 г., согласно которому он намеревался присоединить к империи дунайские княжества и северную часть Болгарии. По его плану, Сербии и Болгарии следовало дать независимость. Что касается Константинополя, то этот город должен был стать свободным городом, а в Босфорском проливе должны были поставить русский гарнизон, а в Дарданельском проливе – австрийский гарнизон (Baumgart, 1999: 25). По утверждению Винфрида Баумгарта, когда с планами Николая I ознакомился молодой австрийский император Франц-Иосиф, он стал отговаривать его от их осуществления, поскольку это означало бы начало революций на Балканах и войну с западными странами (Baumgart, 1999: 26). Видимо русский император надеялся если не на поддержку, то понимание со стороны Англии, но вместо этого в войне с Турцией он получил антирусскую коалицию в составе вышеперечисленных европейских стран, к которой позднее присоединилось и Сардинское королевство.

Вообще вызывает удивление неоправданные ожидания Николая I от английского двора в то время, как английский кабинет традиционно был настроен антирусски. Более того, нельзя не учитывать то негативное общественное настроение, которое существовало в Англии в отношении политических амбиций России. Оно нашло полное отражение в плане Пальмерстона, составленном за несколько дней до объявления России войны, когда 19 марта 1854 г. он роздал его членам кабинета. По этому плану предусматривался раздел России, в частности Финляндия и Аландские острова должны были быть возвращены Швеции, балтийские провинции переданы Пруссии, Польшу следовало объявить королевством. Что же касается Крыма и Грузии, то по плану Пальмерстона, их следовало вернуть Турции. Хотя этот план не был одобрен другими членами английского кабинета, тем не менее в целом он демонстрировал отношение Англии к России.

2. Миссия А.С.Меньшикова в Константинополь и скатывание к войне.

Очевидно, что не дождавшись положительного ответа от английского двора, Николай I решил действовать. Для решения вопроса о святых местах, как уже отметили выше, в Константинополь в качестве спецпредставителя императора был направлен князь А.С.Меньшиков, задача которого состояла в передаче турецкому султану жестких требований русского императора. Меньшиков прибыл туда в начале марта 1853 г. Его назначение на пост посла совпало с отставкой многоопытного английского посла, яркого русофоба и последователя политики Пальмерстона, лорда Стратфорда Каннинга, получившего в 1852 г. титул “Де Редклифа”. Когда англичане узнали о миссии Меньшикова, в Константинополь в срочном порядке был возвращен Де Редклиф, которому со стороны английского правительства была обещана поддержка армии и флота. Следует признать, что находясь в Константинополе Меньшиков вел себя надменно, нарушая часто дипломатический этикет. Не обладая остротой ума и дипломатической гибкостью, он терпел в каждом рассматриваемом вопросе поражение, за которым стоял, как правило, Де Редклиф (Vulliamy, 1939: 56). Следует заметить, что последний, в свою очередь, сделал все возможное, чтобы миссия Меньшикова потерпела крах (Warner, 1972: 9).

Не получив удовлетворения на свои требования в адрес турецкого султана, 14 мая 1853 г. Меньшиков фактически разорвал дипломатические отношения с Турцией, а 21 мая и вовсе покинул со своей свитой Константинополь (Vulliamy, 1939: 58). Через месяц после отъезда Меньшикова, уже в начале июля русская армия вошла в Бессарабию и

заняла дунайские княжества – Молдову и Валахию, над которыми до тех пор существовал двойной русско-турецкий протекторат. В ответ на это 4 октября 1853 г. Турция потребовала эвакуации русских войск в течение пятнадцати дней и вслед за этим она объявила войну России (Vulliamy, 1939: 58). В свою очередь Россия направила адмирала Нахимова к турецким берегам, где 30 ноября в Синопской бухте ему удалось разгромить весь турецкий флот⁶, после чего русско-турецкая война стала неизбежной. В этом противостоянии Англия и Франция поспешили занять сторону Турции. Тем не менее до марта 1854 г. не было каких-либо активных действий ни с одной стороны. Однако уже в марте британский министр иностранных дел лорд Кларендон послал ноту русской стороне, которая была поддержана Францией и Австрией, с требованием вывести войска из Молдовы и Валахии до 30 апреля 1854 г., в противном случае все три государства грозились объявлением войны России. На этот ультиматум Россия ответила отказом уже 19 марта 1854 г., после чего 28 марта Англия и Франция официально объявили войну России. Для укрепления союза 11 апреля эти страны подписали двусторонне соглашение (Warner, 1972: 12), к которому позднее присоединилось и Сардинское королевство. 24 апреля 1854 г. объединенный англо-французский флот стал бомбить Одессу, что стало прелюдией к высадке англо-французских войск в Крыму и 9-месячной осаде Севастополя.

Военные действия охватили Балканы, Черное море, Крым и Кавказ. Если на Балканах в начале военной кампании туркам удалось достичь определенных успехов, а европейским союзникам Турции – на Крымском полуострове, то этого нельзя сказать о Кавказском фронте, где несмотря на численное превосходство анатолийской армии Турции, расквартированной в Эрзруме, Карсе, Ардагане и Баязете вблизи русско-турецкой границы на Кавказе (Badem, 2010: 143-144), кавказские части русской армии смогли нанести поражение туркам и занять Баязет и Карс.

Таково было вкратце положение перед Крымской войной и в самом ее начале. По многим показателям соотношение противоборствующих сторон сложилось не в пользу России. Кроме того, альянс, сложившийся сразу после начала войны между турками и Шамилем, мог создать русским, как и христианскому населению Кавказа в целом, реальную угрозу (Royle 2004: 416). По этой причине для нее было крайне важно еще до начала военных действий на русско-турецкой границе на Кавказе не допустить присоединение Ирана к антирусской коалиции и предотвратить возможную военную поддержку этой страной Турции.

3. Русско-иранские переговоры (1853-1854 гг.) и Крымская война.

А какие конкретные цели в данном вопросе ставила перед собой русская дипломатия, мы узнаем из неопубликованного русского архивного материала *“Записка о ходе сношений наших с Персией с самого начала разрыва нашего с Турцией”*. Предлагаемое ниже содержание дипломатической переписки князя Меншикова с российским посланником в Тегеране князем Долгоруким и наместником царя на Кавказе графом М.С.Воронцовым (ЦГИАГ. Ф.11. Оп.1. Д.2890) раскрывает цели русской дипломатии в отношении Ирана перед началом и в ходе Крымской войны за период от мая 1853 г. до октября 1854 гг.

Кстати, в конце мая о прекращении, а затем и о разрыве дипломатических отношений с Турцией Меншиков уведомил как наместника на Кавказе графа М.С.Воронцова, так и российского полномочного посланника в Тегеране князя Долгорукого, в связи с чем последний обратился в российский МИД за инструкцией. Следует заметить, что в своем письме на имя наместника Меншиков сообщал о желательности начала со стороны иранцев военной операции на границе с Турцией, делая акцент на район Котура, который всего лишь за 3-4 года до того был захвачен

турками. По мнению Меншикова, такая вылазка со стороны иранцев очень бы устроила Россию. В связи с этим Меншиков интересовался местом дислокации иранских войск, а также установлением личностей командного состава. Российский посол просил наместника снабжать его сведениями, поступающими из Ирана и Турции. В свою очередь, в своем личном письме на имя Долгорукого, Воронцов переадресовал все эти вопросы российскому посланнику в Тегеран и просил его ответить на них (ЦГИАГ. Ф.11. Оп.1. Д.2890: 161).

Следует заметить, что в ответ на запрос Воронцова Долгорукий сообщил сведения о номинальном количестве иранских войск, находившихся в то время распоряжении правителя Ирана Насер эд-Дин-шаха Каджара (1848-1896 гг.). Согласно его данным, шахское войско состояло из 91 тыс. пехотинцев, 20 тыс. конных, 1 тысячи шахских стражей – голямов и 5 тыс. артиллеристов при 800 орудиях. Однако, как справедливо заметил посланник, это количество войск было номинальным, и что, например, орудий, годных для использования, было всего-навсего 100 единиц, не считая 500 замбуракчи⁷ на верблюдах или мулах. По сообщению российского посланника, эти войска были дислоцированы на севере: в Азербайджане и в соседних провинциях. Что касается кочующих племен, которые в случае надобности могли быть вооружены, по справедливому замечанию российского посланника, они были способны заниматься только грабежами; что касается войск, находившихся в южной части государства, на этот счет, как выясняется из записки, у посланника не было достоверных сведений.

Необходимо отметить, что тогда факт скопления иранских войск у границ Турции встревожил англичан и они поспешили просить шаха, не напрягать Турцию сбором войск, которая вот-вот должна была начать боевые действия против России. По заявлению англичан, воздержание иранцев от демонстрации силы в отношении Турции было бы воспринято ими как проявление доброго знака (ЦГИАГ. Ф.11. Оп.1. Д.2890: 162).

Между тем, согласно сообщению Долгорукого, шахское правительство было готово встать на стороне России при условии, если последняя дала бы слово, что в случае заключения мирного договора с Турцией завоеванные Ираном турецкие земли останутся в его владении (ЦГИАГ. Ф.11. Оп.1. Д.2890: 164). Несмотря на то, что Долгорукий не дал прямого ответа, тем не менее иранский садр-азам⁸ выразил готовность стать союзником России. Он же 25 июля 1853 г. отправил Долгорукому секретную программу, составленную самим Насер эд-Дин-Шахом, которую, в свою очередь, посланник передал Воронцову. В ней были изложены иранские условия заключения союза. Она состояла из следующих пунктов: а) России следует принять во внимание скудность шахской казны и отказаться от выплаты, согласно Туркманчайскому договору, неуплаченной части (одного кошура туманов) контрибуции, б) Россия передаст Ирану необходимое количество военных припасов, в) Россия должна дать свое согласие на союз с Ираном пока та будет воевать с Турцией, г) после наступления мира не все турецкие территории, захваченные Ираном, следует вернуть. В случае же, если Турция все-таки будет настаивать на этом, тогда ей следует покрыть все военные расходы Ирана. На этих условиях иранское правительство было готово взять на себя обязательство до заключения мира с Турцией держать наготове 60 тысяч пеших, конных и артиллерию, и воевать с ней; если же Россия будет готова прислать русских офицеров для руководства шахской армией, то это будет принято благосклонно (ЦГИАГ. Ф.11. Оп.1. Д.2890: 166).

Следует заметить, что Долгорукий предупредил шаха и о том, что преждевременный сбор иранских войск в лагере под Солтание⁹, в условиях когда еще не объявлена война, мог вызвать ненужное подозрение у Турции. 18 августа 1853 г. Долгорукий послал в российский МИД депешу, в которой сообщал об «интригах» англичан. Согласно ей, английская миссия была против поездки шаха в Солтание и

передала ему секретные предложения османской Порты через иранского консула в Багдаде о необходимости заключения турецко-иранского союза, а также о совместном нападении на Закавказье¹⁰. На эти предложения садр-азам ответил отказом и заявил, что Иран соблюдает нейтралитет. Тем не менее, как докладывал Долгорукий в своей депеше от 11 сентября 1853 г., шах, вопреки предупреждениям англичан, прибыл в Солтание, где к тому времени уже было собрано 29 тысяч пеших, 8 тысяч конных и 30 орудий (ЦГИАГ. Ф.11. Оп.1. Д.2890: 168). Однако, как выясняется, из-за свирепствовавшей в иранском лагере холеры шах был вынужден поспешно вернуться в Тегеран и отдать приказ о роспуске войск. Долгорукий упрекнул шаха в том, что якобы в такое время не следовало распускать войска, на что последний заявил, что виной тому была холера. Со слов шаха Долгорукому стало известно, что только после получения ответа из Санкт-Петербурга относительно его предложений, шах был готов приступить к сбору войск. В этой связи нам остается только гадать, действительно ли причиной роспуска войск была холера, или же эта была дипломатическая уловка шаха.

В своем личном письме от 2 октября 1853 г. на имя Воронцова Долгорукий сетовал на отсутствие у него инструкций для руководства. Тем не менее, по его убеждению, российский МИД желал, чтобы до начала войны с Турцией Иран соблюдал бы дружественный нейтралитет. Не доверяя изменчивому характеру садр-азам, Долгорукий был категоричен в том, что нельзя было допустить недружественных актов со стороны иранского правительства.

Тем временем граф Нессельроде в своей депеше от 6 октября на имя графа Воронцова довел до его сведения, что Долгорукому было поручено передать шаху благодарность со стороны императора за дружественное предложение. Вместе с тем российскому посланнику был дан совет, воздерживаться от выражения положительных откликов по поводу представленных шахом условий союза для избежания недоморазумений, которые могли толкнуть шахский двор в сторону противников России (ЦГИАГ. Ф.11. Оп.1. Д.2890: 171). Вместе с тем император приказал Долгорукому возобновить переговоры с Ираном, полагая, что в случае нападения Турции на Закавказье Иран мог бы оказать большую помощь России в виде проведения военной диверсии против турецких войск. При этом российский император требовал от Долгорукого не касаться вопроса заключения оборонительного или наступательного договора с Ираном, но взамен за оказанную военную поддержку предлагал отказаться от выплаты этой страной оставшейся суммы контрибуции в виде одного корура¹¹. Кроме того следовало сообщить, что интересы Ирана будут полностью учтены во время подписания мира с Турцией. Вместе с тем, по совету императора, шаху следовало иметь в готовности 60 тысяч войск, однако не задействовать их до тех пор, пока не начнется война (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 169-170).

Тем временем англо-иранские отношения обострились настолько, что английский поверенный в делах в Тегеране спустил флаг на своем доме и объявил о прекращении политических отношений с Ираном, в связи с чем шах передал жалобу английскому правительству через своего поверенного в Лондоне. Как выясняется, поводом для разрыва отношений послужила история с неким Хаджи Абул Керимом (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 173). Однако, как можно было догадаться, действительной причиной такого поведения английского поверенного мог стать сбор 40-тысячного корпуса под командованием Азиз-хана в Хое, на стыке турецко-иранской границы. По сообщению Долгорукого, тогда шах сам собственноручно буквально скрепил союз Долгорукого с иранским садр-азамом. Примечательно, что для решения всех вопросов с Долгоруким садр-азам назначил своих уполномоченных в лице Мирзы Джафар-хана и Фарух-хана. Со своей стороны Долгорукий передал шаху следующие предложения русской стороны:

1. 60-тысячное войско шаха будет передано в распоряжение императора, 2. Большая часть армии, по меньшей мере 40 тысяч, отправится в сторону Хоя, 3. Никакие военные операции не будут проведены без предварительной договоренности с главнокомандующим императорскими войсками, 4. Иранский командующий, сардар-е кул, немедленно отправится в Тавриз с тем, чтобы установить непосредственную связь с русскими офицерами, которые были предварительно отправлены туда, и 5. Во всех делах ему следовало действовать быстро.

Представленные Долгоруким предложения, особенно отправка русских офицеров в Тавриз, указывают на то, что в Санкт-Петербурге серьезно рассматривали вопрос не только о военном союзе с Ираном, но и о подчинении иранской армии русскому командованию.

Следует заметить, что после окончания этих переговоров иранские царедворцы потребовали от Долгорукого передачи им секретной депеши графа Нессельроде, однако последний не мог их предоставить поскольку было приказано не разглашать их содержание (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 174-176).

8 ноября 1853 г. в своем письме на имя графа Нессельроде граф Воронцов писал о том, что, согласно высочайшему пожеланию, для руководства стратегическими движениями иранских войск на линии Хоя ему следовало отправить в Тавриз одного генерала и двух штабс-офицеров Кавказской армии для встречи и совещания с иранским главнокомандующим. В связи с этим избранному для осуществления данной миссии генералу Санковскому¹² было дано поручение связаться с находившимся на турецкой границе командующим русскими войсками князем Бебутовым с тем, чтобы поставить его в известность о передвижениях иранских войск. Со своей стороны, последний должен был сообщать генералу Санковскому обо всех указаниях и сведениях, которые могли быть полезны для армии. Следует заметить, что для налаживания связи русских офицеров с иранцами был использован статский советник Н.В.Ханыков, в будущем известный русский востоковед (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 177).

По сообщению Долгорукого, в то время, как шах хотел послать войско и установить союз с Россией, его садр-азам почему-то решил направить войско к турецкой границе для недопущения ее нарушения! В связи с этим Долгорукий вопрошал: А хватит ли у шаха воли, чтобы не отказаться от данного им слова? Но ситуация, по его мнению, могла окончательно проясниться только после встречи Бебутова с главнокомандующим иранскими войсками Азиз-ханом (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 180-181).

Между тем отправка иранских войск к турецкой границе вызвала беспокойство у турецкого посла в Тегеране, в связи с чем 9 ноября 1853 г. туда была отправлена военно-дипломатическая комиссия (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 180-181).

Вслед за этим в российской дипломатической миссии в Тегеране состоялась встреча Долгорукого с иранским уполномоченным Мирзой Джафар-ханом, в ходе которого Долгорукий подробно рассказал о содержании русских предложений. Однако вскоре после этой встречи в своей депеше Долгорукий сообщил о том, что, как он ожидал, шах не сдержал своего слова. Что касается садр-азама, то он стал требовать, чтобы прощение одного корура туманов было бы предусловием заключения русско-иранского союза. Иран был готов воевать под покровительством русского оружия за свои интересы. Тем не менее, для оправдания изменения в позиции Ирана относительно пунктов будущего договора садр-азам неожиданно для Долгорукого стал ссылаться на то, что якобы у него не было оправдания как в глазах духовенства, так и народа для ведения наступательной войны против Турции.

В результате, по утверждению Долгорукого, Насер эд-Дин-шах отказался от данного им слова. Тогда Долгорукий попросил садр-азама вернуть приватное письмо,

переданное шаху. Почувствовав, что перегнул палку, садр-азам заявил ему, что во-всяком случае Иран был готов оказать моральную поддержку России (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 184). После получения этих сведений Воронцов приказал, чтобы отправленный в Иран генерал Санковский и другие штаб-офицеры оставались бы в Ереване до получения ими дальнейших указаний, о чем 23 ноября он сообщил и князю Долгорукому, а также российскому генеральному консулу в Тавризе Н.А. Аничкову¹³.

28 ноября Долгорукий отправил депешу, в котором сообщал о том, что 1. Иранское правительство, по требованию российской миссии, указало руководству Азербайджана на то, чтобы оно следило бы за тем, чтобы русские или турецкие войска не вошли бы в Иран и поддерживало бы порядок на границе. 2. Иранское правительство неожиданно изменило свое отношение к английскому поверенному и решило удовлетворить его требования в связи с делом Хаджи Абдул Керима, что, по нашему мнению, могло свидетельствовать о корректировке позиции Ирана в отношении России. Таким образом, вместо военного союза в Иране стали отдавать предпочтение соблюдению страной строгого нейтралитета. Между тем еще не получив сообщения об изменении позиции Ирана в вопросе заключения русско-иранского союза, 28 ноября 1853 г. Нессельроде отправил депешу на имя Воронцова, в котором сообщил ему об инструкции, отправленном Долгорукому, в которой Николай I выразил удовлетворение по поводу решения шаха о заключении русско-иранского союза. В случае разрыва отношений с Англией русский император обещал не оставить без защиты свою союзницу, и что во время заключения мирного договора с Турцией русской стороной будут учтены интересы Ирана. Вместе с тем было указано на бесполезность возможного иранского похода на Багдад в виду того, что это мероприятие могло отвлечь иранские войска от выполнения общей задачи. Однако он поддержал мысль о сборе 40-тысячного иранского войска в Хое для ведения общих военных действий и призвал иранское правительство действовать энергично (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 185-186).

Как видно, при императорском дворе еще не знали об изменении позиции Ирана. Поэтому в своей депеше от 14 декабря 1853 г. на имя Нессельроде графу Воронцову пришлось сообщить ему об изменении взглядов шаха и о его желании соблюдать строгий нейтралитет. По мнению Воронцова, было принципиально важно, чтобы Иран не был против России, и что один их отряд был бы вполне достаточен для обуздания грабительских нападений со стороны иранских курдов; вместе с тем, полагая, что следовало бы исключить возможность турецко-иранского альянса, Долгорукий предложил внести еще больший разлад между ними путем распространения в Иране мысли о праве этой страны на обладание Багдадом (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 187).

21 декабря 1853 г. граф Воронцов получил очередную депешу от графа Нессельроде. В ней тот сообщил ему о содержании новой инструкции, адресованной князю Долгорукому, которую он просил переслать ему и в которой было принято во внимание изменение шахской позиции.

Как выясняется, этих инструкций было две: одна – официальная, другая – секретная. Согласно официальной инструкции, если шах, по своей неопытности и молодости, отказывается от данного им слова, то ему следовало бы признаться императору, что он ошибся; кроме того, следовало довести до сведения шаха, что император был расстроен лицемерным поведением иранского кабинета. Вместе с тем было подчеркнуто, что Россия не искала этого союза, тем не менее она приняла его, когда ей это предложили, и что Россия из без этого союза справится с положением и не нуждается в этом деле в чьей-либо помощи (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 188).

В официальной инструкции также было рекомендовано Долгорукому в беседе с шахскими министрами убедить их в том, что в нынешних условиях шахское

правительство имело полную свободу быть в строгом нейтралитете или же соединить свое оружие с русскими. Понятно, что оно имело в отношении Турции требования, жалобы и хотело отомстить. Следовало указать, что до тех пор пока у Турции были мирные отношения с другими странами, у нее были силы для отпора иранцев, но теперь настало удобное время (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 189). Россия не приняла не только данные иранцами условия, но и не хотела ни моральной поддержки (*appui moral*), которую предложил ей садр-азам вместо военной поддержки (*cooperation armée*). Особенно следовало отметить, что для России было предпочтительнее нейтральная позиция Ирана, чем заключение сомнительного и несердечного союза с ним (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 190). Вдобавок к этому было велено Долгорукому передать шаху и его министрам, что отныне император считает уничтоженным все то, что было сказано по этому поводу, а письмо, которое было передано шаху, следует вернуть (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 190).

Что касается секретной части инструкции, то, согласно ей, предательство иранцев не застало русскую сторону врасплох. Как утверждалось в инструкции, русское правительство с самого начала не надеялось на получение пользы от иранского войска, тем не менее, главная польза заключалась в недопущении военного союза между Ираном и Турцией, в результате которого России пришлось бы выделить войска для защиты своих границ на Араксе. Исходя из вышесказанного, российскому посланнику поручалось устроить так, чтобы Иран оставался в “строгом нейтралитете” и не дал бы возможность противникам России использовать эту страну в антирусских действиях. Как указывал Нессельроде, это было бы наилучшим выходом в условиях, когда иранцам было свойственно часто менять свои взгляды (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 190).

Вместе с тем посланнику был дан совет, отвергать всякое предложение таким образом, чтобы не оскорбить самолюбие иранского правительства. В случае же, если врагам удастся переманить Иран на свою сторону и он перейдет на явное предательство, тогда посланнику следовало припугнуть его, заявив что после войны этой стране придется заплатить за свое предательство. По мнению Нессельроде, эта мысль должна была дойти над шахским советом, “словом – удержать Персию¹⁴ в строгом нейтралитете должна быть цель всех усилий и стараний нашего посланника” – резюмировал российский министр иностранных дел. Эту депешу очень скоро, уже 31 декабря 1853 г. успели получить в Тегеране.

Что касается частного письма императора, то, согласно Долгорукому, его вернули (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 192-193). Следует заметить, что по настоянию Долгорукого, “персидское правительство решилось опубликовать официальное сообщение о своем нейтралитете в виду возникшей между Россией и Турцией войны, что и сделано посредством статьи, напечатанной в официальной газете Тегеранской” (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 194)¹⁵.

Тем не менее иранское правительство, как только узнало о победах России в Азиатской Турции, пожелало заключение союза. Об этом стало известно из секретной депешы от 27 января 1854 г. графа Нессельроде на имя графа Воронцова. Между тем с иранской стороны было выражено извинение по поводу неудачно проведенных русско-иранских переговоров и передано предложение об отправке в Санкт-Петербург или Тифлис своего представителя для заключения договора. По свидетельству этой “Записки”, российское правительство дало на это свое согласие, чтобы не вспугнуть Иран и не подтолкнуть его в объятия ее противников. В связи с этим Долгорукому было дано указание, выдать тем персидским уполномоченным паспорта для прибытия в Тифлис (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 194-195). Одновременно с этим графу Воронцову было поручено вести переговоры с иранской стороной, имея в виду, что ему следовало “не соглашаться на ручательство тех завоеваний, кои персияне могли бы сделать в

Турецких владениях и не принимать первоначальной программы, стараясь только продлить время и тем отклонить всякий новый переворот в поведении Персии”. Инструкция Долгорукому была составлена с той же целью. Вместе с тем ему было предложено неофициально подтолкнуть Иран на поход на Сулейманию. В другой депеше от 11 февраля 1854 г. Воронцов добавил Долгорукому, что было бы хорошо если бы иранцы устроили бы поход на Багдад или Сулейманию. Между тем иранский представитель Садр Мирза Мохаммад Хосейни, возвращавшийся из Санкт-Петербурга в Тегеран, заявил о желании Ирана возобновить прерванные переговоры. Вместе с тем генеральный консул в Тифлисе Касем-хан передал лично Воронцову письмо от первого министра Ирана Мирзы Ага-Хана и просил его оказать помощь в возобновлении этих переговоров (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 196-197). О содержании этого письма Воронцов был вынужден сообщить Нессельроде, поскольку согласно ему, Долгорукий вел себя перед шахскими министрами, особенно с садр-азамом, весьма вызывающе. Воронцов посчитал такое поведение российского посла вредным для интересов России и рекомендовал Долгорукому поменять свое отношение к иранскому первому министру. Тем не менее Воронцов не стал требовать отставки строптивого российского посланника (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 204).

Тем временем, как выясняется из “Записки”, еще 7 февраля Долгорукий обратился к иранскому садр-азаму с вопросом о времени отправки его представителя в Тифлис для ведения переговоров. Хотя садр-азам не дал четкого ответа, тем не менее он отметил, что пока тот не получит от своего представителя в Санкт-Петербурге пояснения по данному предмету, до тех пор Иран будет придерживаться нейтралитета. Поскольку российская сторона была заинтересована в переговорах, то 28 марта 1854 г. из министерства были получены две депеши от Нессельроде на имя Долгорукого (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 205). Согласно официальной депеше (от 23 марта) Долгорукому поручалось содействовать продолжению русско-иранских переговоров в Тифлисе. А в секретной депеше Долгорукому было указано на необходимость способствовать организации военной экспедиции иранцев на Багдад и Сулейманию.

Между тем иранская сторона продолжила высказывать свое недовольство поведением Долгорукого. Так, иранский консул в Тифлисе Касем-хан доложил вице-наместнику генералу Н.А.Реаду, который в то время временно заменял Воронцова, о том, что причина отсутствия связи между сторонами заключается в “не отражающих правду” донесениях князя Долгорукого к высочайшему двору, и что именно он препятствует осуществлению данного проекта. Со слов иранского консула, когда Долгорукий явился к шаху, то он якобы пригрозил ему, что в случае не провозглашения Ираном нейтралитета, Россия устроит военную экспедицию в Гилян и Мазандеран (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 207-208). По мнению Реада, такая интерпретация событий была сделана иранской стороной с той целью, чтобы в случае провала переговоров всю вину за него свалить на российского посланника.

Неизвестно, в каком русле и темпе стали бы дальше двигаться русско-иранские переговоры, если бы в марте-апреле 1854 г. не началась активная фаза Крымской войны, когда Турция вместе с Шамилем стала вести совместную борьбу за захват Закавказья, а Англия и Франция объявили России войну. Напряжение на линиях всех фронтов привело российский МИД к смягчению своих требований касательно содержания русско-иранских переговоров. Так, из депеши Нессельроде на имя генерала Реада, отправленного 27 марта 1854 г. и полученного в Тифлисе 21 апреля, следует, что генералу Реаду было поручено вести переговоры с прибывшим в Тифлис с иранским поверенным и заключить с ним трактат или конвенцию на следующих условиях:

1. Россия отказывается от выплаты Ираном одного курура туманов.

2. Обе стороны договариваются, что ни одна из сторон не заключит сепаратного мира.

3. Россия дает слово Ирану, что после заключения мира она предусмотрит его интересы.

Вместе с тем в этой депеше было отмечено, что Россия не может быть гарантом сохранения за Ираном захваченных им земель¹⁶ или же получения им денежной компенсации (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 208). Однако российская сторона была готова согласиться на обладание Ираном тех земель, которые согласно Эрзерумскому трактату¹⁷ принадлежали Ирану, но были позднее захвачены турками в нарушении данного трактата. По мнению Нессельроде, в отношении других земель, которые Иран мог захватить, Россия должна была ограничиться общими формулировками о том, что во время заключения мирного договора она приложит все усилия для получения наиболее благоприятных условий для Ирана. Что касается денег и военного снаряжения, которые требовал Иран, то они могли быть переданы лишь при условии, если военные действия продлятся более одного года. При этом прежде всего следовало выяснить, какого рода помощь была бы необходима иранскому правительству для продолжения военных действий.

Со своей стороны, Иран должен был взять на себя обязательство, что в кратчайшие сроки сконцентрирует в районе Хоя 40-тысячное войско из обещанной российской стороне 60-тысячной армии (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 210). Однако, как вскоре оказалось, согласно заявлениям иранских властей, Иран не был в состоянии сбора в одном месте такого количества войск. Это 40-тысячное войско, как требовала того русская сторона, должно было находиться под общим командованием русских офицеров, которых планировали отправить с этой целью в иранский лагерь. Вместе с тем иранскому правительству следовало взять на себя обязательство, что не допустит нарушения русской границы со стороны иранских курдов. Нессельроде советовал генералу Реаду самому определить, где могут быть наиболее востребованы иранские войска.

Между тем генерал Реад получил из Санкт-Петербурга указание, чтобы тот сообщил бы о своем мнении по “персидскому вопросу”. По данному вопросу генерал Реад 28 апреля 1854 г. представил Николаю I “Краткую записку о персидском вопросе”.

Как выясняется из этой записки, генерал Реад разделял позицию князя Воронцова, что в тех условиях наилучшим выходом для России в случае продолжения войны с Турцией было бы соблюдение жесткого нейтралитета со стороны Ирана. При этом он упомянул об “интригах” против России, устрояемых английским и турецким консулами в Тегеране (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 210-212). Генерал Реад считал, что находившееся в соседнем Азербайджане количество войск было недостаточным, тем не менее он полагал, что до завершения переговоров не было никакой необходимости для сбора иранской армии в хойской провинции. Причем он исходил из гипотетической возможности ее использования против России. Поэтому, по мнению Реада, следовало убедить шаха немедленно направить свои главные силы не на северо-запад, в сторону Хоя, а к южным границам Ирана, и в частности на Багдад. По замыслу Реада, для Кавказа эта операция могла быть вдвойне полезна: во-первых потому, что Турции пришлось бы снять часть своих войск с турецко-русской границы на Кавказе и перебросить ее на юг, а во-вторых потому, что тем самым она ослабила бы свой карсский корпус (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 213-214).

Самое интересное заключается в том, что опасения Реада о возможном изменении поведения Ирана оказались небеспочвенными. Он допускал мысль о том, что затягивание переговоров и приезд иранского уполномоченного в Тифлис представляли собой “персидскую хитрость”. И все это делалось для того, чтобы завуалировать тайные переговоры с турецким консулом. По мнению Реада, для

умиротворения иранской стороны нельзя было исключить возможность возвращения Турцией Ирану не так давно оккупированного ей района Котура (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 215). В связи с новым обстоятельством генерал Редс считал необходимым подписание русско-иранской конвенции именно в столице, в Тегеране, где Россия могла бы потребовать ее исполнения, а также удаления из Ирана английских и турецких агентов (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 215-216).

На следующий день, 29 апреля после отправки вышеупомянутой записки в Санкт-Петербург генерал Редс получил из Тегерана депешу от Долгорукого, в которой было сказано, что шах и садр-азам уклоняются от отправки своего уполномоченного в Тифлис, и что она может вообще не состояться. Однако через несколько дней, 4 мая была получена очередная депеша от Долгорукого об отправке шахского курьера в Тифлис. Причем по заданию Насер эд-Дин-шаха садр-азам просил передать генералу Редсу следующее: “Бедность наша, – сообщал садр-азам, – не позволяет нам содержать армию нашу более 6 месяцев, от чего и в мирное время она получает денежное довольствие за первую половину года, разумея этим, что расход этот пал бы на Россию и Персию пополам по размеру персидских войск, представляемых распоряжению Его Императорского Величества”. По утверждению садр-азама, после подписания соглашения иранское правительство отправило бы в Тифлис военного комиссара с тем, чтобы тот упорядочил бы движение войск и все вопросы, касающиеся военной части. “Мы можем поставить, – присовокупил садр-азам, – 80 тыс. пехоты, 20 тыс. кавалерии и 10 тыс. артиллеристов, а лучшие из наших войск числом 35 тыс. мы отдадим в распоряжение России, а остальные будут направлены на Могамеру, на Багдад, Герат, Мерв и проч.” (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 218-219).

В ответ на записку Редса, отправленной 28 апреля 1854 г., Нессельроде заметил, что жалобы тифлисского консула Касим-хана о якобы плохом поведении Долгорукого в Иране оказались ложью, и что Редс был прав в том, что в случае провала переговоров иранцы все могли были свалить на Долгорукого. По сообщению Нессельроде, тем не менее Долгорукого все-таки следовало отозвать из Тегерана, а на его место временно назначить российского генерального консула Н.А. Аничкова (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 220). Между тем Аничкову было дано указание, что если иранцы откажутся от союза, то и нейтралитет был весьма желателен, лишь бы они не примкнули к врагам России (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 220-221). Нессельроде выразил надежду на заключение русско-иранского союза, поскольку теперь место Долгорукого занял бы опытный и хорошо известный шахскому двору поверенный в делах Аничков. Он выразил надежду, что появление Аничкова в ранге посланника окажет положительное влияние на шахское правительство (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 222). Аничкову было дано указание, чтобы тот оставил бы иранской стороне надежду на союзничество, которое предложили сами же иранцы. Иранское правительство продолжило свою игру в переговоры. Там заявили, что не могут послать уполномоченного в Тифлис, но если будет желание у российской стороны, то она может пожаловать в Тегеран. После такой перетасовки российский МИД был вынужден отправить Аничкову две инструкции, в которых было учтено сложившееся положение.

Согласно официальной инструкции, российский император считал необходимым учесть опасения Ирана, что в случае заключения русско-иранского военного союза против Турции, Англия могла напасть на Персидский Залив со стороны Афганистана, Белуджистана и Кермана, а Россия не смогла бы оказать ей военную помощь. По этой причине, российский император считал необходимым, чтобы между двумя соседними странами было заключено такое соглашение, которое не дало бы повод Англии и организации подобной агрессии. Следовательно, у этого союза не должно было быть

наступательного характера. Принимая во внимание все вышеизложенное, Аничков был уполномочен подписать акт, согласно которому Иран взял бы на себя обязательство не предоставлять врагам России никакой помощи, включая вывоз хлеба и военных припасов для турецкой армии. Не следовало допустить также перехода турецкими войсками иранской границы с целью нападения на русские посты. Иран также должен был иметь надзор над подведомственными ему курдами, чтобы не допустить их грабежей на линии русско-иранской границы. Как утверждали составители данной инструкции, несмотря на то, что этот акт не имел наступательного характера против Порты, а являлся лишь свидетельством дружбы между двумя странами, по этой причине он не мог стать поводом для вражеских действий со стороны Англии. Тем не менее в инструкции было указано на необходимость хранения этого акта в тайне. В инструкции также было указано о готовности России простить Ирану выплату оставшегося одного корура туманов (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 222).

Согласно же секретной инструкции, военная помощь со стороны иранцев считалась бесполезной (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 223), тем не менее, ведя переговоры с Ираном, российское правительство ставило перед собой целью недопущение заключения Ираном какого-либо союза с противниками России. Вместе с тем в секретной инструкции было подчеркнуто о незаинтересованности России в передаче Ирану денег на содержание его войск, «коих значительная часть, – как справедливо указывали в инструкции, – по всей вероятности, существовала бы только на бумаге, между тем как наши деньги послужили бы для экспедиции имеющих целью одни интересы Персии и произвели бы для нас большие затруднения при заключении мира с Портою и ее союзниками. Если Персия пожелает устроить поход на Багдад или Солейманию, то она сможет сделать это и без нас» (ЦГИАГ. Ф.1. Оп.1. Д.2890: 223-225). Кроме того Аничков не должен был согласиться на участие России в войне Ирана с Турцией и Англией.

4. Иранская конвенция о нейтралитете в Крымской войне.

После долгого зондажа позиций и изменения формулировок пунктов русско-иранского соглашения, наконец 29 сентября 1854 г. в Тегеране была подписана конвенция о нейтралитете Ирана в Крымской войне. Причем иранское правительство настоятельно потребовало, чтобы этот союз был сохранен в тайне, в связи с чем шах заявил, что в случае его разглашения он освободит себя от взятых на себя обязательств.

Основные положения русско-иранской конвенции о нейтралитете Ирана сводились к следующим четырем пунктам:

1. Иран дает клятву, что не окажет военной помощи врагам России на всем протяжении ее войны с Турцией и ее союзниками. Не окажет им никакой военной помощи, идущей вразрез с нейтралитетом. Не допустит вывоза провианта для войск стран, действующих против русской армии. Не позволит им пересекать границу Ирана с целью совершения нападения на российские границы. Не допустит курдские племена к границам России.

2. Иран не допустит вывоза военных припасов для войск стран, воюющих против России.

3. Россия берет на себя обязательство, что если Иран будет соблюдать условия конвенции на протяжении всей войны, то Россия откажется от взымания последнего корура.

4. Эта конвенция не меняет ничего в соглашениях, заключенных между двумя странами.

Следует заметить, что в своей ноте садр-азам подтвердил условия конвенции, раскрыв при этом содержание каждого ее пункта. Например, он уточнил районы, откуда запрещался вывоз хлеба и риса – провинции: Азербайджан, Герус и Керман. Единственным исключением составлял вывоз провианта для нужд паломников. Причем на один караван паломников был рассчитан вывоз до 100 выюков зерна и только через

один таможенный пункт, расположенный на западной границе, в Зохабе. В ноте было сказано о том, что порядок отправки караванов будет зависеть от местных обычаев, но что их не будут отправлять чаще 3-х дней пути; “погонщикам будет дозволено вывозить с собой по всей границе Персии по 6-ти батманов Тавризов на человека рису и столько же хлеба для собственного употребления” (ЦГИАГ.Ф.1.Оп.1.Д.2890.Л.226-228). Исключение составляли и кочевники, обитавшие по обе стороны границы, которым не запрещалась продажа съестных припасов. Вслед за подписанием этой конвенции состоялась ее ратификация.

Таким образом, длительные русско-иранские переговоры, начавшиеся вскоре после разрыва дипломатических отношений с Турцией летом 1853 г., завершились подписанием в Тегеране 29 сентября 1854 г. конвенции о нейтралитете Ирана в Крымской войне. Хотя в начале переговоров речь шла о заключении русско-иранского военного союза, однако из-за изменения позиций Ирана вопрос о военном союзе окончательно отпал. Тем не менее, в условиях, когда Россия терпела военные неудачи как на Балканах, так и на Крымском полуострове, а турки рвались вглубь Грузии, надеясь на объединение своих сил с войском Шамиля, подписание конвенции о нейтралитете Ирана можно считать победой русской дипломатии.

3. Заключение. В итоге, хотя Россия и добилась успеха на Кавказском фронте в войне с турками, в результате которого были взяты Карс и Баязет, он не смог перевесить поражения в войне с европейской коалицией. Трудно сказать чем могла бы закончиться Крымская война, если бы она приняла общеевропейский характер, но внутренние противоречия между членами коалиции, а именно Франции и Англии, не дали Крымской войне перерасти в общеевропейскую. Более того, благодаря тому, что Франция и Австрия умили свои требования, а точнее смягчили условия заключения мира вопреки жестким требованиям Англии, сыграли решающую роль в успехе мирных переговоров, завершившихся подписанием 18/30 марта 1856 г. в Париже мирного договора или трактата.

Следует признать, что на конечный результат Крымской войны в некоторой степени повлияло и соблюдение Каджарским Ираном строго нейтралитета, что дало возможность России предотвратить заключение ирано-турецкого военного союза и склонить в свою пользу чашу весов в войне с Турцией на Кавказе.

P.S. По условиям Парижского договора Россия вернула Турции Карс и Баязет, а европейская коалиция вывела свои войска с Крымского полуострова и черноморского побережья России. Этим договором гарантировалась территориальная целостность Османской империи. Черное море объявлялось нейтральным. Вместе с договором в Париже были подписаны две конвенции, сильно ограничившие права России на Черном море: одна по Дарданельскому и Босфорскому проливам, которая признавала верховенство Османской империи над ними, а также устанавливала режим прохода через них гражданских и военных судов (Сборник договоров России, 1952: 23-34, 35-37), и другая – “относительно содержимых в Черном море военных судов”, согласно которой Турция и Россия договаривались, чтобы каждая из сторон не имела на Черном море более 6 паровых судов до 50 метров длины по ватерлинии и вместительностью не свыше 800 тонн и по четыре легких паровых или парусных судна, коих вместительность по отдельности не должна была превышать 200 тонн (Сборник договоров России, 1952: 38-39).

За последующие пятнадцать лет после подписания Парижского договора, исходя из своих конъюнктурных интересов, Франция, Австрия и Пруссия всячески поощряли Россию на отмену условий Парижского договора (Baumgart, 1999: 192), что ей фактически удалось сделать уже в 1871 на Лондонской конференции. В результате переговоров 13

марта 1871 г. был заключен Лондонский договор, согласно которому *de-facto* отменялся статус “нейтральности” Черного моря и вместе с ним ограничения на содержание в нем малого количества судов со стороны России и Турции (Shotwell, 1922: 525-527). Таким образом, спустя пятнадцать лет Россия смогла восстановить свои позиции на Черном море и вернуться к положению, существовавшему до заключения унижительного для России Парижского мирного договора 1856 года.

Примечания

¹ Страдфорд Каннинг Де Редклиф – опытный английский дипломат, в 1842-1858 гг. возглавлял английское посольство в Константинополе (<http://en.wikipedia.org>).

² Лорд Генри Джон Темпл Пальмерстон – один из выдающихся английских политиков XIX века. В 1835-1841 гг. и 1846-1851 гг. занимал пост министра иностранных дел, а в 1855-1858 гг. и 1859-1965 гг. пост премьер-министра Англии (<http://en.wikipedia.org>).

³ Джордж Гамильтон-Гордон Абердин в 1852-1855 гг. премьер-министр Англии (<http://en.wikipedia.org>).

⁴ Следует заметить, что в 1841 г. в Лондоне четыре государства, а именно Англия, Россия, Австрия и Пруссия, согласно лондонской конвенции о проливах, определили будущий статус черноморских проливов Босфора и Дарданелл. Позже к этой конвенции присоединилась и Франция. По этой конвенции (статья I), за турецким султаном признали право во время войны закрывать черноморские проливы для всех военных судов. Основные положения этого документа были в дальнейшем подтверждены Парижским договором 1856 г. и Лондонским договором 1871 г. Между прочим этот документ, как общепризнанный документ международного права, был в силе вплоть до начала Первой мировой войны (Shotwell, 1922: 463-527).

⁵ Следует заметить, что мысль о захвате Босфорского пролива и Константинополя, который дал бы российскому флоту возможность господствовать на Средиземном море и благодаря узкому Дарданельскому проливу был защищен от вражеского флота, у Николай I возникла задолго до составления упомянутого документа. Еще в 1844 г. во время своего визита в Англию он поделился своими соображениями с английским правительством (Hamley, 1971: 2,5).

⁶ Согласно сведениям английского генерала сэра Эвелин Вуда, тогда в Синопской бухте было уничтожено 11 турецких военных судна и только одному судну удалось спастись и сообщить эту весть в Константинополь (Wood, 1895: 4).

⁷ Замбураки – пушки малого калибра, которых, как обычно, крепили на спинах верблюдов и мулов. Обслуживавшего эту пушку артиллериста называли “замбуракчи” (примечание Н.Тер-Оганова).

⁸ Садр-азам это должность великого визиря или премьер-министра в Каджарском Иране (примечание Н.Тер-Оганова).

⁹ В эпоху правления в Иране династии Каджаров Солтание, находившийся недалеко от турецкой границы, был традиционным местом сбора иранских войск (примечание Н.Тер-Оганова).

¹⁰ Кстати, этот пункт также фигурировал и в плане Пальмерстона, что свидетельствует о позиции Англии в вопросе решения вопроса Закавказья в пользу Турции.

¹¹ Корур равен пятистам тысячам (примечание Н.Тер-Оганова).

¹² Вместе с инженер генерал-майором Санковским в ноябре 1853 г. Воронцовым в Иран был командирован в составе штата Особой военно-дипломатической миссии титульный советник, младший помощник Чиновника тайной части канцелярии наместника царя на Кавказе Рисс (ЦГИАГ. Ф.11. Оп.1. Д.2890: 239).

¹³ Н.А. Аничков был одним из самых образованных и талантливых российских консулов в Тавризе, о чем свидетельствуют его донесения, полные глубокого анализа внутривосточного и экономического положения в Иране (ЦГИАГ. Ф.11. Оп.1. Д.1172, 1188, 1552, 1655, 1761, 1978 и др.).

¹⁴ То есть – Иран. В русских, как и в европейских официальных документах, как и исторических материалах того периода общепринятым названием Ирана была “Персия”, хотя сами иранцы всегда пользовались названием “Иран” (примечание Н.Тер-Оганова).

¹⁵ Скорее всего имеется в виду газета “*Рузنامه-йе эттефакий*”, которая стала издаваться в Тегеране по инициативе бывшего иранского премьер-министра Мирзы Таги-хана (примечание Н.Тер-Оганова).

¹⁶ Нессельроде имел в виду те земли, которые могли быть захвачены иранской стороной в результате похода на Багдад и Сулейманию (примечание Н.Тер-Оганова).

¹⁷ Имеется в виду турецко-иранский договор о разграничении 1847 г., который был подписан в Эрзеруме после завершения работы четырехсторонней комиссии по демаркации турецко-иранской границы в составе Ирана, Турции, России и Англии (примечание Н.Тер-Оганова).

Литература:

- Пушкарев, 1956 – Пушкарев С.Г. Россия в XIX веке (1801-1914). Нью-Йорк, 1956.
Сборник договоров России, 1952 – Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Под редакцией Е.А. Адамова. Москва, 1952.
Тарле, 1950 – Тарле Е.В. Крымская война. Второе издание. Т.I, Москва-Ленинград, 1950.

- ЦГИАГ – Центральный государственный исторический архив Грузии.
Badem, 2010 – *Badem Candan*. The Ottoman Crimean War (1853-1856). Heiden-Boston, 2010.
Baumgart, 1999 – *Baumgart Winfried*. The Crimean War 1853-1856. London-Sydney-Auckland, 1999.
Hamley, 1971 – *Hamley Edward*. The War in the Crimea. Third edition. Westport, Connecticut, 1971.
Jelavich, 1964 – *Jelavich Barbara*. A Century of Russian Foreign Policy. 1814-1914. Philadelphia and New York, 1964.
Kornilov, 1970 – *Kornilov Alexander*. Modern Russian History. From the Age of Catherine the Great to the End of the Nineteenth Century. New York, 1970.
Lincoln, 1978 – *Lincoln W.Bruce*. Nicolas I Emperor and Autocrat of All The Russians. Bloomington and London, 1978.
Ponting, 2004 – *Ponting Clive*. The Crimean War. London, 2004.
Royle, 2004 – *Royle Trevor*. Crimea. The Great Crimean War 1854-1856. New York, 2004.
Shotwell, 1922 – *Shotwell James*. A Short History of the Question of Constantinople and the Straits. *International Conciliation*. No.180. 1922. Pp.463-527.
Vulliamy, 1939 – *Vulliamy C.E*. Crimea. The Campaign of 1854-1856. With an Outline of Politics and a Study of the Royal Quartet. London, 1939.
Warner, 1972 – *Warner Philip*. The Crimean War. A Reappraisal. New York, 1972.
Wood, 1895 – *Wood Evelyn*. The Crimea in 1854, and 1894. London, 1895.

References:

- Pushkarev, 1956 – Pushkarev S.G. Rossiya v XIX veke (1801-1914) [Russia in the XIX century (1801-1914)]. N'yu-Jork, 1956. [in Russian].
Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami. 1856-1917 [Collection of treaties of Russia with other states. 1856-1917]. Pod redakciej E.A. Adamova. Moskva, 1952. [in Russian].
Tarle, 1950 – Tarle E.V. Krymskaya vojna [Crimean War]. Vtoroe izdanie. T.I, Moskva-Leningrad, 1950. [in Russian].
CGIAG – Central'nyj gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Gruzii [Central State Historical Archive of Georgia]. [in Russian].
Badem, 2010 – *Badem Candan*. The Ottoman Crimean War (1853-1856). Heiden-Boston, 2010. [in English].
Baumgart, 1999 – *Baumgart Winfried*. The Crimean War 1853-1856. London-Sydney-Auckland, 1999. [in English].
Hamley, 1971 – *Hamley Edward*. The War in the Crimea. Third edition. Westport, Connecticut, 1971. [in English].
Jelavich, 1964 – *Jelavich Barbara*. A Century of Russian Foreign Policy. 1814-1914. Philadelphia and New York, 1964. [in English].
Kornilov, 1970 – *Kornilov Alexander*. Modern Russian History. From the Age of Catherine the Great to the End of the Nineteenth Century. New York, 1970. [in English].
Lincoln, 1978 – *Lincoln W.Bruce*. Nicolas I Emperor and Autocrat of All The Russians. Bloomington and London, 1978. [in English].
Ponting, 2004 – *Ponting Clive*. The Crimean War. London, 2004. [in English].
Royle, 2004 – *Royle Trevor*. Crimea. The Great Crimean War 1854-1856. New York, 2004. [in English].
Shotwell, 1922 – *Shotwell James*. A Short History of the Question of Constantinople and the Straits. *International Conciliation*. No.180. 1922. Pp.463-527. [in English].
Vulliamy, 1939 – *Vulliamy C.E*. Crimea. The Campaign of 1854-1856. With an Outline of Politics and a Study of the Royal Quartet. London, 1939. [in English].
Warner, 1972 – *Warner Philip*. The Crimean War. A Reappraisal. New York, 1972. [in English].
Wood, 1895 – *Wood Evelyn*. The Crimea in 1854, and 1894. London, 1895. [in English].

UDC 327 (73:510) «1974/1977»

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.46

ANATOLIY V. GONCHARENKO¹, LYBOV G. POLYAKOVA²¹PhD (History), Associate Professor, Sumy National Agricultural University (Ukraine)²International Network Center for Fundamental and Applied Research (USA); Volgograd State University (Russian Federation)

THE FOREIGN POLICY OF THE USA TOWARDS THE PRC DURING GERALD FORD PRESIDENCY: 1974-1977

Abstract. *The article researches the US foreign policy towards the PRC during Gerald Ford presidency in 1974-1977. It describes the reasons, course and consequences of the intensification of the US foreign policy strategy in the Chinese direction during the investigated period. There was explored the practical realization of the “Pacific Doctrine” by Washington. The role of various groups in the American establishment in the question of the formation of the Chinese White House policy has been analyzed. The specific foreign policy actions of the administration of the US president Gerald Ford on the PRC in 1974-1977 are analyzed.*

The chief results of the foreign policy of the administration of the President of the United States Gerald Ford (1974-1977) concerning the PRC, which resulted from the real political steps taken by the leaders of both countries, was the establishment of systematic and reliable channels of bilateral ties, expansion of economic, scientific and cultural contacts, the beginning of a systematic exchange of views on the most important issues of international relations.

In the second half of the 70's of the twentieth century this dialogue ensured the continuity of China's policy in Washington, which was based on the concept of a “balance of power”, while China played a complementary role in the foreign policy strategy of the White House. These factors formed the “Pacific Doctrine” of G. Ford, which gave Beijing the status of an American partner in maintaining a balance of power in the Asia-Pacific region and consolidated a positive assessment of the place and role of the People's Republic of China in Asian politics in the United States of America.

The return of American political thought to the ideas of the combination policy occurred in the formation of US-Soviet strategic parity and awareness of the ruling circles in the United States, due to the defeat in Vietnam, the limited resources of force influence on the international situation. Started in the United States the study of China's behavior in the international arena and its power parameters made it possible then to draw a preliminary conclusion that the People's Republic of China can fill the place of the missing link in the “triangle” of the global scheme – a place of counterweight to the USSR; this required the removal of a US-Chinese confrontation.

However, the socio-political and ideological contradictions that were pushed to the foreground on the initial stage of the Chinese policy of the administration of G. Ford and the process of normalization of bilateral relations, again made themselves felt at a later stage. Their injection was promoted by the logic of the development of bilateral US-China relations, as well as by a number of internal objective and subjective reasons, as in the People's Republic of China (a sharp increase in the struggle for power connected with the illness and death of Zhou Enlai and Mao Zedong), and in the United States (Gerald Ford made certain curtsies towards the American right-wing conservative forces and began to intensify approaches to Beijing and Moscow, and also the presidential campaign of 1976).

Keywords: *the USA, PRC, China, foreign policy, American-Chinese relations, “Pacific Doctrine”, Gerald Ford, Henry Kissinger, Mao Zedong, Deng Xiaoping.*

ГОНЧАРЕНКО А.В.¹, ПОЛЯКОВА Л.Г.²

¹Кандидат історичних наук, доцент, Сумський національний аграрний університет (Україна)

²Міжнародний мережевий центр фундаментальних і прикладних досліджень (США); Волгоградський державний університет (РФ)

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА США ЩОДО КНР ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСТВА ДЖЕРАЛЬДА ФОРДА: 1974-1977 РОКИ

Анотація. У статті досліджено зовнішню політику США щодо КНР під час президентства Джеральда Форда у 1974-1977 рр. Охарактеризовані причини, хід та наслідки активізації зовнішньополітичної стратегії США у китайському напрямку протягом періоду, що вивчається. Вивчено практичну реалізацію Вашингтоном “Тихоокеанської доктрини” Дж. Форда. Охарактеризовано роль різних угруповань в американському істеблішменті у формуванні політики Білого Дому стосовно Китаю. Проаналізовані конкретні зовнішньополітичні дії адміністрації президента США Джеральда Форда щодо КНР у 1974-1977 рр.

Ключові слова: США, КНР, Китай, зовнішня політика, американо-китайські відносини, “Тихоокеанська доктрина”, Джеральд Форд, Генрі Кіссінджер, Мао Цзедун, Ден Сяопін.

ГОНЧАРЕНКО А.В., ПОЛЯКОВА Л.Г.²

¹Кандидат исторических наук, доцент, Сумский национальный аграрный университет (Украина)

²Международный сетевой центр фундаментальных и прикладных исследований (США); Волгоградский государственный университет (РФ)

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА США В ОТНОШЕНИИ КНР ВО ВРЕМЯ ПРЕЗИДЕНТСТВА ДЖЕРАЛЬДА ФОРДА: 1974-1977 ГОДЫ

Аннотация. В статье исследована внешняя политика США в отношении КНР во время президентства Джеральда Форда в 1974-1977 гг. Охарактеризованы причины, ход и последствия активизации внешнеполитической стратегии США в китайском направлении в течение изучаемого периода. Изучена практическая реализация Вашингтоном “Тихоокеанской доктрины” Дж. Форда. Охарактеризована роль различных группировок в американском истеблишменте в формировании политики Белого Дома в отношении Китая. Проанализированы конкретные внешнеполитические действия администрации президента США Джеральда Форда в отношении КНР в 1974-1977 гг.

Ключевые слова: США, КНР, Китай, внешняя политика, американо-китайские отношения, “Тихоокеанская доктрина”, Джеральд Форд, Генри Киссинджер, Мао Цзэдун, Дэн Сяопин.

У другій половині ХХ ст. американо-китайські відносини займали одне з головних місць у світовій політиці. Протягом десятиліть історичні шляхи США і Китаю зближувалися, розходилися, а інколи перепліталися найхимернішим чином. Стосунки між цими країнами визначалися внутрішньо- та зовнішньополітичними тенденціями їх розвитку, взаємодія яких призводила до співпраці і протистояння, періодів нормалізації двосторонніх відносин і гострої конфронтації. Всі ці процеси відкладали свій відбиток не лише на специфіку американо-китайських стосунків, але і на співвідношення світових політичних сил.

Історичний аналіз подій другої половини ХХ ст. показує, що цей період можна охарактеризувати як час тісної взаємодії між Вашингтоном і Пекіном. Найбільш яскравим свідченням цього процесу є співпраця двох країн у складних умовах “холодної війни” і намагання зберегти безпековий характер системи міжнародних відносин тієї епохи.

На початку 70-х років XX ст. завдяки успіхам у китайській політиці адміністрації президента Річарда Ніксона (1969-1974 рр.) США вже не сприймали КНР як свого головного суперника в боротьбі за ідеологічний, військово-політичний і економічний контроль в Азії. Розробка зовнішньополітичної стратегії щодо Китаю була важливим фактором світової політики Вашингтону в контексті формування американської геополітичної доктрини, підґрунтя якої сформувала політична концепція “балансу сил”, яка забезпечувала ідеологічне обґрунтування зовнішньої політики США. У геополітичних категоріях Білий Дім розглядав систему міжнародних відносин як стратегічний трикутник США-СРСР-КНР.

Історіографія порушеної нами проблематики багаточисельна, проте в українській історичній науці відсутні праці, присвячені дослідженню зовнішньої політики США щодо Китаю у період президентства Дж. Форда у 1974-1977 рр. Побіжно порушеної нами проблематики торкалися С. Пронь і В. Гудименко (Пронь, Гудименко, 2016), О. Іванов (Іванов, 2016) і Т. Гукало (Гукало, 2017). З-поміж великої кількості робіт учених різних країн, присвячених тематиці, що вивчається, перш за все, необхідно виокремити праці американських дослідників Г. Кіссинджера – державного секретаря США у 1973-1977 рр. і одного з активних учасників тих подій (Kissinger, 1979; Kissinger, 1999, Кіссинджер 2013), С. Венса (Vance, 1983), Д. Девіс і Ю. Трані (Девіс, Трані, 2009). Також треба відзначити роботу китайського дослідника Г. Чена (Чэн, 2018). Активно вивчали зовнішню політику США щодо Китаю радянські історики (США и проблемы, 1974; Колосков, 1977; Политика США, 1977; Международные отношения, 1979; Занегин, 1984; Место Китая, 1987). У сучасній російській історіографії різні аспекти американо-китайських відносин досліджували С. Євсєєв (Евсеев, 2007), А. Кіреєв (Киреев, 2014), Я. Ахмадєєва (Ахмадеева, 2018а; Ахмадеева, 2018b). Окремо слід виділити роботу білоруського історика А. Косова (Косов, 2014).

Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновок, що в науковій літературі присутній фактичний матеріал з поставлених у роботі проблем, окреслені основні лінії формування зовнішньополітичного курсу США щодо КНР у 1974-1977 рр., а також з окремих питань міжнародних відносин. Проте дослідники не приділяють достатньої уваги політиці адміністрації Дж. Форда стосовно Китаю і вивчають її побіжно як проміжний етап між успіхами у китайській політиці Вашингтону як його попередника Р. Ніксона, так і наступника Дж. Картера. Саме тому мета статті – дослідити еволюцію зовнішньої політики США щодо КНР під час президентства Джеральда Форда у 1974-1977 рр.

Важливим фактором нормалізації американо-китайських відносин на початку 70-х років XX ст. була спільна позиція обох сторін у протистоянні посиленню зовнішньополітичної експансії СРСР. Вашингтон змінив свою позицію щодо Китаю як “найнебезпечнішого ворога”. Крім того, антигегемоністський характер Шанхайського комюніке 1972 р., укладеного США і КНР, у певному сенсі мав і антирадянську спрямованість. Відставка Річарда Ніксона з посади президента США внаслідок “Вотергейтського скандалу” і вступ на пост президента Джеральда Форда 8 серпня 1974 р. спочатку не внесли істотних змін в американо-китайські відносини, оскільки люди, які обіймали ключові посади у виконавчій владі США, залишились на своїх місцях.

Новий президент розумів слабкість своїх внутрішньополітичних позицій і тому на міжнародній арені поведився дуже обережно. З одного боку, він і його державний секретар, яким залишався Генрі Кіссинджер (один з головних ідеологів нової китайської політики Білого Дому), розуміли, що різка зміна основних принципів зовнішньополітичного курсу Вашингтону загрожує чималими небезпеками для них самих. З іншого боку, Дж. Форд відчував наближення чергових президентських виборів. Після його приходу на посаду президента США керівництво обох країн зробило заяви

про продовження курсу на нормалізацію двосторонніх зв'язків. Однак незабаром внутрішні зміни в американських правлячих колах, а трохи пізніше і китайських, призвели до виникнення ускладнень в американо-китайських відносинах.

На початку 70-х років XX ст. істотно змінилося і міжнародне становище Китайської Народної Республіки. У жовтні 1971 р. представник КНР зайняв місце Китаю в ООН. У вересні 1972 р. були нормалізовані відносини КНР з Японією. На відміну від США японське керівництво встановило повноцінні дипломатичні відносини з Пекіном, розірвавши офіційні зв'язки з Китайською Республікою (Тайванем) і визнавши уряд КНР "єдиним законним урядом Китаю", а Тайвань – "невід'ємною частиною КНР" (Гукало, 2017: 142).

Конфіденційно китайська влада повідомила Вашингтон, що вона незадоволена темпами нормалізації стосунків і розчарована відсутністю подальшого прогресу у вирішенні тайванського питання, а також пов'язаної з ним проблеми встановлення повноцінних дипломатичних відносин між КНР і США. Невдоволення Піднебесної викликало і зміцнення тенденцій до поліпшення американо-радянських відносин, які почали відслідковуватися на початку президентства Дж. Форда.

Ще у 1974 р. китайський лідер Мао Цзедун в бесіді з президентом Замбії Каунда окреслив основні ідеї нової китайської зовнішньополітичної концепції "трьох світів". Пізніше Ден Сяопін, заступник прем'єра Держради КНР, оприлюднив в ООН її розгорнутий варіант. Теорія "трьох світів" полягала в поділі країн на "світи": США і СРСР становлять "перший світ", країни, що розвиваються, Азії, Африки, Латинської Америки, а також інших регіонів – "третій світ", розвинені країни, розташовані між цими двома світами, – "другий світ" (Ахмадеева, 2018а: 36; Ахмадеева, 2018b: 58). Китай у цій системі координат був одночасно державою, що розвивається і соціалістичною. Мета країн, що розвиваються, на думку китайського керівництва, виходила з розвитку світової історії – боротьби з колоніалізмом, імперіалізмом та наддержавами. Крім того, розглядаючи зовнішньополітичні перспективи Китаю, Мао Цзедун констатував: "Новий Китай, народний Китай, повинен зайняти серед народів землі місце, яке йому належить по праву – перше місце" (Ахмадеева, 2018а: 36). Це призводить до того, що у політиці КНР стосовно СРСР починають панувати антирадянські настрої, скорочуються обсяги двосторонньої торгівлі, згортаються культурні, освітні та інші контакти.

Зі свого боку, Білий Дім дав зрозуміти Китаю, що в глобальних геополітичних системах, які розробляються Державним департаментом, в умовах процесу розрядки з СРСР йому відводиться другорядна роль "балансир", покликаною лише регулювати можливі порушення "стратегічної рівноваги". Занадто швидкі темпи нормалізації відносин з КНР припускали б для США, на думку архітекторів американської зовнішньої політики, перехід до певних поступок Пекіну в області двосторонніх зв'язків і в сфері міжнародної політики, що, в свою чергу, могло спричинити різке погіршення відносин з союзниками в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, опозицію з боку різних суспільно-політичних груп усередині країни (Занегин, 1984: 328), що посилилася в той час "Вотергейтським скандалом", і, врешті-решт, зміну порядку пріоритетності актуальних зовнішньополітичних завдань, які перебувають на порядку денному американського істеблішменту.

Погіршенню американо-китайських відносин сприяли американо-радянські переговори 23-24 листопада 1974 р. у Владивостоку, в яких приймали участь керівники обох країн – Дж. Форд і Л. Брежнєв. Не дивно, що в умовах подальшого погіршення відносин між КНР і СРСР візит нового американського президента до Радянського Союзу викликав обурення з боку китайського керівництва (Косов, 2014: 315). Проте вище керівництво США у той час вважало, що американські національні інтереси вимагали розвивати стосунки і з Китаєм, і з СРСР (Киссинджер, 2013: 331-332).

В атмосфері охолодження американо-китайських стосунків деякі представники військових кіл США почали лобіювати ідею розвитку військових відносин між Вашингтоном і Пекіном, спрямованих проти Москви. Реалізацію цього плану було розпочато в березні 1974 р. Незабаром ідея американо-китайського військового співробітництва отримала підтримку з боку міністра оборони США Дж. Шлесінгера. Восени 1975 р. вона стала предметом гострих дебатів в адміністрації президента Дж. Форда в рамках політики розрядки, що проводиться США (Garrett, 1979: 3-18). Основні дебати відбувалися між Пентагоном і Держдепартаментом, оскільки Дж. Шлесінгер і Г. Кіссінджер по-різному трактували місце і роль Китаю в стратегічному трикутнику США-СРСР-КНР (Garrett, Glasier, 1987: 291).

Активізацію американо-китайських військових відносин підтримували і окремі представники американського істеблішменту. Сенатор У. Тафт запропонував “забезпечити КНР деякими оборонними системам в інтересах США” (Політика США, 1977: 31). Відсторонення від посади Дж. Шлесінгера наприкінці 1975 р. сприяло перемозі Г. Кіссінджера в цій дискусії і відмові від активізації планів американо-китайської військової співпраці, що мала б антирадянську спрямованість. Не дивлячись на це, деякі важливі ідеї щодо розвитку військового співробітництва з Китаєм були реалізовані протягом 1976-1978 рр. А в червні 1977 р. зміст плану активізації американо-китайського військового співробітництва було навмисно розкрито американським урядом для публікації у виданні “The New York Times” (Чэн, 2018: 18).

Зовнішня політика США щодо Китаю ставала все більш суперечливою, що детермінувало посилення напруги у двосторонніх відносинах. З одного боку, геополітичні інтереси США вимагали подальшого покращення американо-китайських стосунків. З іншого, традиційні зв’язки Вашингтону з Китайською Республікою і його зацікавленість у Тайбеї були набагато сильнішими, ніж прагнення задовольнити бажання Пекіну ліквідувати американо-тайванські зв’язки.

Ставлення Дж. Форда до зобов’язань США щодо Тайваню на початку його президентства було невиразними. Під час похорону тайванського лідера Чан Кайші у квітні 1975 р. віце-президент Нельсон Рокфеллер не згадав про зобов’язання США стосовно Китайської Республіки. Лише після падіння Південного В’єтнаму 30 квітня 1975 р. американський президент знову підтвердив зобов’язання США щодо Тайбею під час прес-конференції 7 травня 1975 р.

З критикою позиції Дж. Форда стосовно Тайваню виступили деякі представники американського політикуму. Лідер республіканської меншості у Палаті представників Дж. Роудс зазначив, що будь-які подальші кроки щодо послаблення зв’язків з Тайванем неможливі “якщо президент Дж. Форд бажає бути повторно висунутим на виборах від республіканської партії”. Сенатор Б. Голдуотер виступив проти подальших поступок Китаю в тайванському питанні. Пізніше, в цьому ж році було подано проект резолюції Матіса, яка містила аналогічні попередження, що лунали у Палаті представників і отримали широку підтримку (Кашин, 2002: 120).

Атмосфера охолодження в американо-китайських відносинах знайшла своє відображення в результатах двох поїздок до Пекіна в жовтні і листопаді 1975 р. державного секретаря США Г. Кіссінджера, під час яких він обговорював питання підготовки американо-китайського саміту (Кіссінджер, 2013: 332). Американський високопосадовець був прохолодно зустрінутий китайськими керівниками, внаслідок чого у Вашингтоні вирішили, що візит президента не сприятиме покращенню відносин між країнами. Саме тому термін візиту було скорочено до трьох днів (Кіссінджер, 2013: 339).

Не дивлячись на це, в грудні 1975 р. відбувся офіційний візит президента США Джеральда Форда до КНР, який передбачав обмін думками щодо основних проблем

міжнародного та двостороннього розвитку. Під час бесіди з китайським віце-прем'єром Ден Сяопіном американський лідер зазначив, що буде прагнути нормалізувати двосторонні відносини на кшталт відносин з Японією, якщо його переоберуть на другий термін у 1976 р. Дж. Форд також висловив здивування тим, що Пекін постійно критикує Вашингтон (President Ford's, 1975). Президент США і держсекретар намагалися покращити двосторонні відносини шляхом схвалення продажу британських реактивних двигунів "Rolls-Royce" Китаю. У відповідь на це керівники КНР наполягали на подальших поступках з боку Вашингтону в тайванському питанні. Хоча Китай і був готовий форсувати процес розвитку двосторонніх відносин, однак, як відзначав Г. Кіссинджер, серед китайського керівництва був помітний розкол (Кіссинджер, 2013: 340).

Проте внутрішньополітичні фактори заважали Дж. Форду перейти до поступок і виконання вимог Пекіну стосовно припинення американо-тайванських відносин. Він отримав нищівну критику всередині США після провалу прозахідного режиму в Індокитаї. Після підписання Паризького договору 1973 р. і закінчення В'єтнамської війни Сполучені Штати залишили Південний В'єтнам і пішли з Камбоджі. В результаті цього, в 1975 р. ці країни були захоплені комуністами, а у квітні 1976 р. відбулося об'єднання В'єтнаму і в Індокитаї виникла потужна країна з орієнтацією на СРСР – Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ).

У підсумку Джеральд Форд вступив у жорстку конкурентну боротьбу за висунення на пост президента від республіканської партії, яку розпочав Рональд Рейган. Останній критикував тайванський вектор політики Державного департаменту і неодноразово підкреслював, що інтереси Тайбею не повинні порушуватися через співпрацю США з КНР. Саме ці чинники, перш за все, і заважали президенту Дж. Форду кардинально покращити американо-китайські відносини.

Отже, американо-китайські переговори у грудні 1975 р., як і очікували у Вашингтоні, не призвели до покращення двосторонніх відносин. Офіційно США і КНР їх високо оцінили, проте у підсумку не було укладено будь-яких спільних документів. Вони лише підтвердили Шанхайське комюніке 1972 р. (Колосков, 1977: 143; Евсеев, 2007: 168; Косов, 2014: 316; Гукало, 2017: 143). Оцінюючи підсумки візиту, близький до американських урядових кіл журнал "U.S. News & World Report" констатував, що "відносини між США і Китаєм зайшли у глухий кут і, мабуть, залишаться там в результаті відмови пана Форда погодитися з китайськими вказівками щодо того, якою має бути зовнішня політика США" (U.S. News, 1975: 13).

Аналізуючи результати візиту президента США Дж. Форда до КНР у грудні 1975 р. необхідно зазначити, що він відбувався на тлі значних змін на міжнародній арені, що виникли в результаті втілення в життя курсу на розрядку міжнародної напруженості. До середини 70-х років XX ст. у думках американських політологів і правлячих кіл, які дотримувалися концепції "балансу сил" у рамках відносин США-СРСР-КНР сформулювалася ідея про те, що цей "трикутник" не є рівностороннім, тобто значення відносин між Вашингтоном і Москвою не рівнозначне американо-китайським стосункам. Відзначалось, що американо-радянські відносини – єдині в своєму роді з огляду на величезну ядерну міць, власниками якої є обидві країни, і тих катастрофічних наслідків, які міг би мати для всього світу ядерний конфлікт між ними. І навпаки, між США і КНР не існує відмінностей, які б несли за собою небезпеку, яку можна порівняти з виникненням військового конфлікту.

Внаслідок цього, американо-радянські відносини визнавалися пріоритетними в глобальному масштабі, а американо-китайські вторинними, підлеглими, що мають для геополітичної стратегії США допоміжне значення. Американські лідери підкреслювали, що в своїх глобальних геополітичних системах вони не розглядають Піднебесну, на відміну від китайських керівників, як "центр всесвіту". Китай у даний час потребує США більше, ніж США Китай, і у нього немає ніякої розумної альтернативи зміцненню зв'язків з Америкою.

І хоча підсумки американо-китайського саміту були невтішні, азійське турне президента Дж. Форда дозволило йому окреслити нові контури зовнішньополітичної стратегії США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 7 грудня 1975 р. у Гонолулу він оприлюднив нову “Тихоокеанську доктрину”, яка передбачала посилення позицій Вашингтону в цьому регіоні. Згідно з цим документом, з метою досягнення цілей політики США в Азії, Білий Дім передбачав використати антирадянський курс Пекіна. Не дивлячись на це, “Гуамська доктрина” не відводила Китаю ту важливу роль в американо-китайських відносинах, на яку претендував Пекін (Косов, 2014: 316).

Тим не менше “Тихоокеанська доктрина” Дж. Форда надавала Китаю статус американського партнера у справі підтримки рівноваги сил в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та концептуально закріпила “позитивну” оцінку місця і ролі КНР в азійській політиці США. За твердженням газети “New York Post”, на “тихоокеанській доктрині” США цілком можливо поставити тавро “зроблено в Китаї” (США и проблемы, 1974: 186; Пронь, Гудименко, 2016: 59; Іванов, 2016: 54).

Американо-китайські відносини, хоча вони на думку Дж. Форда і ставали однією з реальних рис міжнародного політичного ландшафту, все ж мали другорядне значення в порівнянні з тією роллю, яка відводилася традиційному американському союзнику – Японії, незаслужено забутому і відсунутому на другий план в результаті політики адміністрації Р. Ніксона, що була зайнята розробкою китайського вектору.

На початку 1976 р. Пекін спробував активізувати відносини з Вашингтоном, запросивши экс-президента США Р. Ніксона до КНР. Унаслідок цього, в лютому 1976 р. відбулася зустріч Річарда Ніксона і Мао Цзедуна, під час якої китайський лідер зазначив, що високо оцінює американо-китайські стосунки і поважає колишнього президента, який зробив значний внесок у розвиток двосторонніх відносин (Дэвис, Трани, 2009: 773).

Крім цієї зустрічі экс-президент Річард Ніксон також мав зустрічі з виконувачем обов’язків прем’єра Держради КНР Хуа Гофеном і міністром закордонних справ Цяо Гуаньхуа. Очевидно, що китайські високопосадовці розраховували “зробити американську політику більш прокитайською та антирадянською” (Косов, 2014: 316).

Проте реалії американо-китайських стосунків свідчили про те, що Вашингтон і Пекін значно віддалились у двосторонньому діалозі. Навіть розширення товарообігу змінилось його скороченням, перш за все, внаслідок відсутності кредитів з боку США і нестабільності зовнішньополітичних відносин. Незначними були і масштаби науково-технічного обміну (Международные отношения, 1979: 55).

Не дивлячись на зацікавленість американського істеблішменту в налагодженні відносин з Піднебесною і посилення китайського напрямку в геополітичній стратегії Білого Дому, ціла низка факторів негативно впливала на стосунки між США і КНР і не сприяла їх виходу на новий рівень. Перш за все, відбулись зміни у вищих ешелонах влади США, які суттєво вплинули на китайську політику країни. Замість Дж. Шлесінгера, прибічника активізації американо-китайської військової співпраці, якого Мао Цзедун запросив відвідати Піднебесну, новим міністром оборони був призначений Д. Рамсфельд. Представника США у Китаї Дж. Буша-ст. було відкликано і призначено на посаду директора ЦРУ. Новим американським делегатом у КНР було призначено колишнього міністра оборони Т. Гейтса. Проте керівництво Китаю ставилося до нього досить прохолодно (Киссинджер, 2013: 335, 339, 344).

Велике невдоволення з боку Вашингтону викликала підтримка Китаєм країн “третього світу”, які мали антиамериканську позицію в більшості питань в ООН. Погіршились перспективи розширення американо-китайської торгівлі, не приховувалося роздратування з боку США з приводу штучного обмеження китайською владою взаємних

поїздок американських громадян до КНР і китайських до США, незадовільного стану в галузі культурного обміну.

Фактично свого апогею досягла “розрядка” напруженості в американо-радянських відносинах, що негативно позначилося на американо-китайських контактах. А бачення деякими керівниками Китаю можливих шляхів вирішення тайванського питання під час хвороби Мао Цзедун серйозно занепокоювало Білий Дім. Як зазначає Г. Кіссинджер, один з учасників т.зв. “банди чотирьох” заступник прем’єра Держради Чжан Чуньцяо у бесіді лідером республіканської меншості в сенаті Х. Скоттом зазначив, що він з виступає за військовий шлях урегулювання тайванської проблеми (Kissinger, 1999: 897).

Значний вплив на розвиток американо-китайських відносин мали і зміни у вищому керівництві КНР, що відбувалися в 1976 р. – у січні помер Чжоу Еньлай, а у вересні того ж року помирає Мао Цзедун. Унаслідок цього влада у Китаї контролювалася коаліцією, яку очолили Хуа Гофен, Є Цзяньїн і Ден Сяопін (Китай, 1979: 317). Зміна влади у Китаї серйозно турбувала Вашингтон і поставила на порядок денний питання стабільності правлячого режиму, а також можливості переходу Китаю до відкритої антиамериканської політики. Генрі Кіссинджер наполегливо рекомендував Раді національної безпеки схвалити продаж двох комп’ютерів з військовими додатками “Control Data Cyber 72” Пекіну. Під час прес-конференції 15 жовтня 1976 р. він знову переконував Піднебесну, що територіальна цілісність і суверенність Китаю важливі для світової рівноваги, і загроза з боку будь-якої зовнішньої сили стане для США серйозним питанням.

У Сполучених Штатах у цей час розгорнулася запекла боротьба за президентське крісло між кандидатом від республіканської партії діючим президентом Джеральдом Фордом і кандидатом від демократичної партії Джиммі Картером. Останній в жовтні 1976 р. оприлюднив своє бачення проблеми американо-китайських стосунків: “Я б ніколи не допустив, щоб дружба з Китайською Народною Республікою встала на шляху збереження незалежності і свободи Тайваню” (Scalapino, 1980: 11; Евсеев, 2007: 169).

Під час передвиборної кампанії цікаву думку щодо майбутніх стосунків між Вашингтоном і Пекіном висловив держсекретар США Г. Кіссинджер, який припускав, що “якщо Форд буде знову обраний президентом, різкої зміни в американо-китайських відносинах не відбудеться, а якщо президентом стане Картер, то він, можливо, і захоче “нормалізувати” дипломатичні відносини з Китаєм, але зрозуміє не вигідність розриву дипломатичних відносин з Тайванем” (Kissinger, 1979: 737).

З огляду на унікальний характер американо-китайських відносин, який полягав у тому, що обидві сторони не визнавали один одного в офіційному дипломатичному сенсі, не були друзями або союзниками і при цьому були зацікавлені в розвитку різнобічних зв’язків між ними, головним чином з оглядкою по обидва боки на СРСР, Сполучені Штати дійшли висновку, що в майбутньому “трикутна дипломатія” збережеться як ключовий фактор, а в довгостроковій перспективі – як елемент зовнішньої політики, яка приносить Вашингтону найбільші вигоди.

В цілому ж, при загальному збереженні адміністрацією Дж. Форда основних елементів геополітичного підходу до вирішення проблем азійської політики в її ставленні до КНР помітніше, в порівнянні з урядом Р. Ніксона, були виражені мотиви ідеологічного характеру. Про це, зокрема, свідчило “відновлення” Японії та деяких дружніх до США країн Південно-Східної Азії у ролі “традиційних союзників” США, підвищення їх значущості та пріоритетності в американській зовнішній політиці. США також досягли певного рівня співпраці з КНР, при якому Пекін йшов назустріч Вашингтону з багатьох ключових проблем міжнародних відносин. Так, Китай обмежено підтримував КНДР, використовував свої відносини з Єгиптом з метою припинення близькосхідного конфлікту, грав вирішальну роль у врегулюванні нафтової кризи після оголошення ОПЕК ембарго, поставив близько тридцяти

танків до Анголи у відповідь на звернення Дж. Форда. Влітку 1975 р. КНР гарантувала військову допомогу Таїланду в разі нападу з боку В'єтнаму. Пекін і Вашингтон дійшли згоди також і у питанні незалежності африканських країн.

У підсумку на виборах в листопаді 1976 р. перемогу з мінімальною перевагою голосів здобув Дж. Картер. Вибори до конгресу також були вдалим для демократів. Відразу після вступу на посаду президента США в січні 1977 р. Джиммі Картер зіткнувся з певними труднощами в розвитку американо-китайських відносин. Новій американській адміністрації необхідно було зробити складний вибір – продовжувати розвиток відносин з КНР, що передбачало встановлення дипломатичних відносин, або намагатися одночасно підтримувати зв'язки з Китаєм і Тайванем. В результаті аналізу геополітичної ситуації в регіоні, урахування протиріч між Пекіном і Москвою, а також зростаючої напруженості у відносинах між КНР і В'єтнамом, Білий Дім вирішив продовжити курс Ніксона–Форда на подальший розвиток контактів з КНР (Vance, 1983: 202).

Таким чином, головними підсумками зовнішньої політики адміністрації президента США Джеральда Форда (1974-1977 р.) щодо КНР, яка була результатом реальних політичних кроків з боку керівництва обох країн, було встановлення систематичних і надійних каналів двосторонніх зв'язків, розширення економічних, наукових і культурних контактів, початок систематичного обміну думками щодо найважливіших питань міжнародних відносин.

У другій половині 70-х років XX ст. цей діалог забезпечував наступність китайської політики Вашингтону, основу якої складала концепція “балансу сил”, а Китай відігравав місце допоміжного фактору в зовнішньополітичній стратегії Білого Дому. Саме ці чинники і сформували “Тихоокеанську доктрину” Дж. Форда, яка надавала Пекіну статус американського партнера у справі підтримки рівноваги сил в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та закріпила позитивну оцінку місця і ролі КНР в азійській політиці США.

Повернення американської політичної думки до ідей комбінаційної політики відбувалося в умовах формування американо-радянського стратегічного паритету і усвідомлення правлячими колами США, унаслідок поразки у В'єтнамі, обмеженості ресурсів силового впливу на міжнародну ситуацію. Розпочате в США вивчення поведінки Китаю на міжнародній арені і його силових параметрів дозволило зробити тоді ще попередній висновок про те, що КНР може заповнити місце відсутньої ланки в “трикутнику” глобальної схеми – місце противаги СРСР; для цього було потрібно усунення американо-китайської конфронтації.

Проте соціально-політичні та ідеологічні суперечності, які були відсунуті на другий план на початковому етапі китайської політики Дж. Форда і процесу нормалізації двосторонніх стосунків, знову дали про себе знати на його більш пізній стадії. Їх нагнітання сприяла сама логіка розвитку двосторонніх американо-китайських відносин, а також ряд внутрішніх об'єктивних і суб'єктивних причин як у КНР (різке загострення боротьби за владу в зв'язку з хворобою і смертю Чжоу Еньлая і Мао Цзедуну), так і в США (Джеральд Форд зробив певні реверанси в бік американських правоконсервативних сил, почав посилювати зовнішньополітичні підходи щодо Пекіну і Москви, а також президентська кампанія 1976 р.).

Унаслідок поразки Дж. Форда на президентських виборах у листопаді 1976 р. разом з ним з політичної арени пішли люди, які намагалися не лише налагодити відносини з Китаєм, але і вивести їх на якісно новий рівень. На початку 1977 р. відбулася інавгурація нового президента США Джиммі Картера, саме його адміністрації довелося вирішувати проблеми в американо-китайських відносинах, успадковані від попередників.

Література:

Ахмадеева, 2018a – *Ахмадеева Я.М.* Развитие внешнеполитических концепций китайской Народной Республики с 1949 года по начало XXI века // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. 2018. Т. 9. № 1. С. 33-44.

Ахмадеева, 2018b – *Ахмадеева Я.М.* Теория “трех миров” в контексте современной внешнеполитической концепции КНР // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. 2018. Т. 9. № 2. С. 56-63.

Гукало, 2017 – *Гукало Т.* Внесок Генрі Кіссінджера у налагодження дипломатичних відносин між США та Китаєм // Етнічна історія народів Європи. 2017. Вип. 51. С. 140-144.

Дэвис, Трани, 2009 – *Дэвис Д.З., Трани Ю.П.* Кривые зеркала. США и их отношения с Россией и Китаем в XX веке. М., 2009. 912 с.

Евсеев, 2007 – *Евсеев С.А.* “Стратегический треугольник”: геополитические противоречия США-КНР-СССР в Восточной Азии в конце 1960-х – конце 1970-х гг. // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2. Гуманитарные науки. 2007. № 53. Вып. 14. С. 162-173.

Занегин, 1984 – *Занегин Б.Н.* Политика в отношении Китая // Современная внешняя политика США. М., 1984. Т. 2. С. 302-340.

Иванов, 2016 – *Иванов О.В.* Китайсько-американські відносини: за часів Мао та після (1972-2014 рр.) / Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія Історія. 2016. Т. 274. Вип. 262. С. 54-56.

Кашин, 2002 – *Кашин В.Б.* Лоббистские возможности КНР и Тайваня в США // Современный Тайвань: Справочно-аналитические материалы. М., 2002. Вып. 5 (14). С. 117-128.

Киреев, 2014 – *Киреев А.А.* К вопросу о характере американо-китайских отношений // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре государственного технического университета. Т. 2. № 3 (19). 2014. С. 10-14.

Киссинджер, 2013 – *Киссинджер Г.* О Китае. М., 2013. 635 с.

Китай, 1979 – Китай после культурной революции: (политическая система, внутривластическое положение) / Л.М. Гудошников, Б.П. Барахта, В.Г. Карымов, Р.М. Неронов. М., 1979. 360 с.

Колосков, 1977 – *Колосков Б.Т.* Внешняя политика Китая. 1969-1976 гг. Основные факторы и ведущие тенденции. М., 1977. 330 с.

Косов, 2014 – *Косов А.П.* Китайская политика администрации Дж. Форда // Наука – образованию, производству, экономике: материалы XIX (66) Регион. науч.-практ. конференции преподавателей, науч. сотрудников и аспирантов, Витебск, 13-14 марта 2014 г. В 2 т. Витебск, 2014. Т. 1. С. 315-317.

Международные отношения, 1979 – Международные отношения в Азиатско-тихоокеанском регионе. М., 1979. 280 с.

Место Китая, 1987 – Место Китая в глобальной политике США. М., 1987. 359 с.

Политика США, 1977 – Политика США в Азии. М., 1977. 272 с.

Пронь, Гудименко, 2016 – *Пронь С.В., Гудименко В.В.* США і Китай: модель взаємозалежності та взаємодоповнення в боротьбі за сучасне світове лідерство // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2016. Вип. 23 (1). С. 59-64.

США и проблемы, 1974 – США и проблемы Тихого океана. Международно-политические аспекты. М., 1974. 224 с.

Чэн, 2018 – *Чэн Г.* “Стратегический треугольник” в политике США в отношении Китая в период с 1972 по 1984 гг. // Альманах Казачество. 2018. № 31. С. 15-23.

Garrett, 1979 – *Garrett B.* The China Card: To Play or Not to Play // Contemporary China. 1979. Vol. 1 (3). Pp. 3-18.

Garrett, Glasier, 1987 – *Garrett B., Glasier B.* From Nixon to Reagan, China's Changing role in American strategy // Eagle resurgent? The Reagan era in American foreign policy. Boston, 1987. Pp. 255-296.

Kissinger. 1979 – *Kissinger H.* White House Years. Boston, 1979. 1751 p.

Kissinger, 1999 – *Kissinger H.* Years of Renewal. N.-Y., 1999. 1151 p.

President Ford's, 1975 – President Ford's Trip to China. December 1-5, 1975. Memorandum of Conversation between President Ford and Vice Premier Deng Xiaoping, 2 December 1975. – URL: <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0331/1553946.pdf>.

Scalapino, 1981 – *Scalapino R.A.* Pacific prospects // Washington quarterly. 1981. Vol. 4. № 2. Pp. 3-16.

U.S. News, 1975 – U.S. News & World Report. W. 1975. 8-22 December.

Vance, 1983 – *Vance S.* Hard choices. Critical choices. Crucial years in American Foreign Policy. N.-Yr., 1983. 541 p.

References:

Akhmadeeva, 2018a – *Akhmadeeva Ya.M.* Razvitie vneshepoliticheskikh kontseptsii kitayskoy Narodnoy Respubliki s 1949 goda po nachalo XXI veka [Development of Foreign Policy concepts of the People's Republic of China from 1949 to the beginning of the XXI century] // Nauchno-tekhnicheskie vedomosti SPbGPU. Gumanitarnye i obshchestvennye nauki. 2018. T. 9. № 1. S. 33-44. [in Russian].

Akhmadeeva, 2018b – *Akhmadeeva Ya.M.* Teoriya “trekh mirov” v kontekste sovremennoy vneshepoliticheskoy kontseptsii KNR [The theory of “three worlds” in the context of China's modern Foreign Policy concept] // Nauchno-tekhnicheskie vedomosti SPbGPU. Gumanitarnye i obshchestvennye nauki. 2018. T. 9. № 2. S. 56-63. [in Russian].

- Hukalo, 2017 – *Hukalo T.* Vnesok Henri Kissindzhera u nalahodzhennya dyplomatychnykh vidnosyn mizh SShA ta Kytayem [Contribution of Henry Kissinger to the establishment of diplomatic relations between the United States and China] // *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. 2017. Vyp. 51. S. 140-144. [in Ukrainian].
- Devis, Trani, 2009 – *Devis D.Z., Trani Yu.P.* Krivye zerkala. SShA i ikh otnosheniya s Rossiei i Kitaem v XX veke [Distorted Mirrors: Americans and Their Relations with Russia and China in the Twentieth Century]. M., 2009. 912 s. [in Russian].
- Evseev, 2007 – *Evseev S.A.* “Strategicheskii treugol’nik”: geopoliticheskie protivorechiya SShA-KNR-SSSR v Vostochnoy Azii v kontse 1960-kh – kontse 1970-kh gg. [“Strategic Triangle”: geopolitical contradictions of the USA-PRC-USSR in East Asia in the late 1960s – late 1970s] // *Izvestiya Ural’skogo gosudarstvennogo universiteta*. Ser. 2. Gumanitarnye nauki. 2007. № 53. Vyp. 14. S. 162-173. [in Russian].
- Zanegin, 1984 – *Zanegin B.N.* Politika v otnoshenii Kitaya [The policy toward China] // *Sovremennaya vneshnyaya politika SShA*. M., 1984. T. 2. S. 302-340. [in Russian].
- Ivanov, 2016 – *Ivanov O.V.* Kytays’ko-amerykans’ki vidnosyny: za chasiv Mao ta pislya (1972-2014 rr.) [Sino-American Relations: during and after Mao (1972-2014 years)] // *Naukovi pratsi: naukovo-metodychny zhurnal. Seriya Istoriya*. 2016. T. 274. Vyp. 262. S. 54-56. [in Ukrainian].
- Kashin, 2002 – *Kashin V.B.* Lobbistskie vozmozhnosti KNR i Tayvanya v SShA [Lobbying opportunities of the People’s Republic of China and Taiwan in the United States of America] // *Sovremennyy Tayvan’: Spravochno-analiticheskie materialy*. M., 2002. Vyp. 5(14). S. 117-128. [in Russian].
- Kireev, 2014 – *Kireev A.A.* K voprosu o kharaktere amerikano-kitayskikh otnosheniy [Some Observations on the Nature of US-Chinese Relations] // *Uchenye zapiski Komsomol’skogo-na-Amure gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta*. T. 2. № 3 (19). 2014. S. 10-14. [in Russian].
- Kissindzher, 2013 – *Kissindzher G.* O Kitae [On China]. M., 2013. 635 s. [in Russian].
- Kitay, 1979 – Kitay posle kul’turnoy revolyutsii: (politicheskaya sistema, vnutripoliticheskoe polozhenie) [The China after the cultural revolution: (political system, domestic political situation)] / L.M. Gudoshnikov, B.P. Barakhta, V.G. Karymov, R.M. Neronov. M., 1979. 360 s. [in Russian].
- Koloskov, 1977 – *Koloskov B.T.* Vneshnyaya politika Kitaya. 1969-1976 gg. Osnovnye faktory i vedushchie tendentsii [The foreign policy of China. 1969-1976. Major factors and leading trends]. M., 1977. 330 s. [in Russian].
- Kosov, 2014 – *Kosov A.P.* Kitayskaya politika administratsii Dzh. Forda [The Chinese policy of the administration of G. Ford] // *Nauka – obrazovaniyu, proizvodstvu, ekonomike: materialy XIX (66) Region. nauch.-prakt. konferentsii prepodavateley, nauch. sotrudnikov i aspirantov, Vitebsk, 13-14 marta 2014 g.* V 2 t. Vitebsk, 2014. T. 1. S. 315-317. [in Russian].
- Mezhdunarodnye otnosheniya, 1979 – *Mezhdunarodnye otnosheniya v Aziatsko-tikhookeanskom regione* [International Relations of the Asia-Pacific Region]. M., 1979. 280 s. [in Russian].
- Mesto Kitaya, 1987 – *Mesto Kitaya v global’noy politike SShA* [China’s place in US global politics]. M., 1987. 359 s. [in Russian].
- Politika SShA, 1977 – *Politika SShA v Azii* [The US policy in Asia]. M., 1977. 272 s. [in Russian].
- Pron’, Hudymenko, 2016 – *Pron’ S.V., Hudymenko V.V.* SShA i Kytay: model’ vzayemozalezhnosti ta vzayemodopovnennya v borot’bi za suchasne svitove liderstvo [US and China: interdependence model and complementarity in the struggle to present global leadership] // *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrainy*. 2016. Vyp. 23 (1). C. 59-64. [in Ukrainian].
- SShA i problemy, 1974 – *SShA i problemy Tikhogo okeana. Mezhdunarodno-politicheskie aspekty* [US and the problems of the Pacific. International political aspects]. M., 1974. 224 s. [in Russian].
- Chen, 2018 – *Chen G.* “Strategicheskii treugol’nik” v politike SShA v otnoshenii Kitaya v period s 1972 po 1984 gg. [The “strategic triangle” in US policy towards China from 1972 to 1984] // *Al’mankh Kazachestvo*. 2018. № 31. S. 15-23. [in Russian].
- Garrett, 1979 – *Garrett B.* The China Card: To Play or Not to Play // *Contemporary China*. 1979. Vol. 1 (3). Pp. 3-18. [in English].
- Garrett, Glasier, 1987 – *Garrett B., Glasier B.* From Nixon to Reagan, China’s Changing role in American strategy // *Eagle resurgent? The Reagan era in American foreign policy*. Boston, 1987. Pp. 255-296. [in English].
- Kissinger, 1979 – *Kissinger H.* White House Years. Boston, 1979. 1751 p. [in English].
- Kissinger, 1999 – *Kissinger H.* Years of Renewal. N.-Y., 1999. 1151 p. [in English].
- President Ford’s, 1975 – *President Ford’s Trip to China. December 1-5, 1975. Memorandum of Conversation between President Ford and Vice Premier Deng Xiaoping, 2 December 1975.* – URL: <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0331/1553946.pdf>. [in English].
- Scalapino, 1981 – *Scalapino R.A.* Pacific prospects // *Washington quarterly*. 1981. Vol. 4. № 2. Pp. 3-16. [in English].
- U.S. News, 1975 – *U.S. News & World Report*. W. 1975. 8-22 December. [in English].
- Vance, 1983 – *Vance S.* Hard choices. Critical choices. Crucial years in American Foreign Policy. N.-Yr., 1983. 541 p. [in English].

REVIEWS / РЕЦЕНЗІЇ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.57

VITALIY V. KOROL

PhD (History), Senior Specialist, Sumy State University (Ukraine)

NEW EDITION ON HISTORICAL URBANISTICS OF DONBAS

[Review on the monograph: **Labour, Exhaustion, and Success: company towns of Donbas** / M. Ilchenko, K. Kuzina, V. Kulikov and others; edited by V. Kulikov and I. Sklokina. Lviv: FOP Shumylovych, 2018. 244 p.]

КОРОЛЬ В.М.Кандидат історичних наук, провідний спеціаліст,
Сумський державний університет (Україна)**НОВЕ ВИДАННЯ З ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ ДОНБАСУ**

[Рецензія на монографію: **Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу** / М. Ільченко, К. Кузіна, В. Куліков та ін.; за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. 244 с.]

КОРОЛЬ В.Н.Кандидат исторических наук, ведущий специалист,
Сумский государственный университет (Украина)**НОВОЕ ИЗДАНИЕ ПО ИСТОРИЧЕСКОЙ УРБАНИСТИКЕ ДОНБАССА**

[Рецензия на монографию: **Труд, истощении успех: промышленные моногорода Донбасса** / М. Ильченко, К. Кузина, В. Куликов и др.; под ред. В. Куликова и И. Склокиной. Львов: ФОП Шумилович, 2018. 244 с.]

Nowadays more and more scientists are turning to the Donbas theme. Impartial retrospective study the characteristics of this Ukrainian region have to answer the question of how well-known tragic events of 2014 could have happened at all. Moreover, it is expected that the examination of the past will provide an essential hint of how to resolve the strong point of the problem of returning Donbas to Ukraine in the future.

Recently the book “Labour, Exhaustion, and Success: company towns of the Donbas” was published in Lviv. It belongs to the team of authors, namely: Mykhaylo Ilchenko, Volodymyr Kulikov, Kseniya Kuzina, Tetyana Portnova, Iryna Sklokina, Marta Studenna-Skrukva, and Olena Styazhkina. The editors of the collective monograph are Volodymyr Kulikov and Iryna Sklokina. It is noteworthy that they played the most important role in writing the book. In particular, those two persons became the authors (co-authors) of 5 out of 8 publication chapters.

The book is an attempt to represent the history of Donbas of the XIX-XX centuries through the lens of life of local citizens and founders of industrial company towns. It was hard work of workers, managers, and businessmen that led to success. However, success also comes at a price – it is the exhaustion of human and natural resources. The book tells about who the residents of the company towns were, what were their daily routines, work, and leisure time; how the relations were developing between people and different social groups. Special focus is on natural, built and social landscapes of Donbas, on how they changed in the process of industrialization and urbanization, and also how the attitudes to them were changing, along with the cultural insights, both from a perspective of residents themselves, the travelers, and newcomers.

The first chapter “Introduction. Industrial Company Towns: Characteristics, History, Future Prospects” (by Volodymyr Kulikov and Iryna Sklokina) tells about the phenomenon of industrial mono-towns in general and in Donbas in particular.

One and a half centuries ago the Donbas steppe became the territory where one of the most ambitious industrial projects of Europe was implemented. At the end of XIX century this project united imperial officials, entrepreneurs, investors, engineers and workers. The discovery of rich deposits of coal and iron attracted people from all over the Russian Empire and Europe. The region that was at the periphery of business interests before became the main fuel and metallurgical base of the Russian Empire and one of the largest industrial centers in Europe. The staggering industrial upsurge was made possible by the work of people of factory and mining settlements – industrial outposts, moving its frontiers into new areas of the empire. Most of the cities of Donetsk and Luhansk Lands appeared as factory or mining settlements, where the whole rhythm of life, infrastructure and people-to-people relations was closely linked to founding enterprises. The researchers define the dominance of one company or one industry, isolation from large population centers and corporate paternalism among the typical features of company towns.

The second chapter “Realm of Coal and Iron. The role of Industrialization in the Process of Social Change in Donbas” (by Marta Studenna-Skrucka) offers a generalized view of the Donbas history in the context of regional and global technological, economic, as well as political changes. The emergence of a large number of factory and mining towns was not a unique East-Ukrainian phenomenon. Such cities have been distributed in almost all countries that have begun industrialization. To a certain extent, they have become one of the symbols of the industrial age. The corporate city model has largely remained in the Soviet era, but now it has been implemented by state-owned enterprises. Their social responsibility to residents survived. Soviet enterprises supported the workers in providing various needs – from physiological to social and creative.

The third chapter “Donbas Landscapes” (by Tetyana Portnova) is devoted to the interaction of the natural and social spaces in the company towns. This text focuses on how the natural landscape has changed in the process of economic development of Donbas and its transformation into an urban environment. It also explores how these changes were perceived and interpreted both within the region itself and beyond. Typical stereotyped images and metaphors (such as “the coal kingdom”, “the barn of the earth”, “All-Union stokehold” or “the edge of slagheaps”, “burnt steppe”, “black dust”, etc.) constantly led to the idea of the exclusivity of the Donbas. At that, this exclusivity could be perceived as positive and extremely negative, depending on the situation.

The fourth chapter “Urban Development and Urban Planning Experiments” (by Mykhaylo Ilchenko) shows the specifics of spatial organization and architectural image of towns, which were a kind of continuation of a plant or mine. Subordination to the production tasks led to chaos and rapid building, its temporality and low quality. On the other hand, building in an “empty environment” around the enterprise opened up opportunities for the accurate implementation of city planning plans, which did not need to be accompanied by intentional destruction (demolition) or attachment to existing historical traditions and architectural styles. That is why it is possible to see both rational planned development and chaotic private sector in company towns. There was also a place for the manifestations of experimentation and architectural fantasy.

The fifth chapter “People of the Company Towns: Paradoxical Unions and Divides” (by Volodymyr Kulikov and Iryna Sklokina) describes the social portrait of Donbas industrial mono-towns and those social roles that were attributed to people of all ages, sex, status etc. The authors deny the stereotype that the workers of the key enterprise were the majority of the population in the mono-towns. However, even under such conditions, the plant or mine retains its influence on groups excluded from production (children, pensioners, etc.). The section analyses one of several contradictory features of company towns – the dichotomy of unity of inhabitants as a pledge of harmonious production and their social and spatial segregation, caused by the diversity of origin, status, age and sex. The authors critically regard the assertion about the Donbas as a “melting pot” because during the imperial and Soviet times attempts at social engineering have been constantly confronted with the realities of the diversity of inhabitants’ interests.

The sixth chapter “After Work” (by Olena Styazhkina and Iryna Sklokina) is about everyday lifestyles, working ethos, architecture of human relations, and entertainment since the XIX century until present day in the towns that developed around factories and mines. The solution to household problems, as well as the ways of recreation, formally belonged to the sphere of care and control of local enterprises and the state. Industrial enterprises built a dwelling for workers, developed a recreational infrastructure and provided the population with the goods of the first need. The enterprises carried out social support of local residents literally from birth to grave: they built a nursery for babies and paid for the burial of the dead workers. It does not mean that the inhabitants of Soviet mono-towns did not have any need: the goods were distributed unevenly. As in the imperial era, corporate paternalism was called to keep the most valuable workers, so it was mainly distributed to skilled workers. Exactly that group was provided by comfortable housing, scarce goods (cars, TVs, refrigerators) and vouchers to resorts as a priority. But at the same time a whole series of informal practices took place. They were officially not approved, although they were tolerated *de facto*. The researchers paid great attention to such a serious aspect as drunkenness, which traditionally flourished among the workers of industrial company towns. It was massively distributed both in the imperial era and in the times of the USSR.

The seventh chapter “The Price of Success” (by Kseniya Kuzina, Volodymyr Kulikov, and Iryna Sklokina) highlights how the criteria for success changed in mono-towns during the last century. If the speed and quantity of mined coal or smelted steel was the main priority during the industrial era, then the orientation towards sustainable development, the possibility of economic diversification and environmental safety are valued in the post-industrial era. The inconsistency of the success of the industrial version is shown: the more successful a key enterprise, the sooner it exhausts the resources, without which the very existence of the company town becomes inappropriate. Industrial disasters, environmental problems, massive occupational illness, as well as social and political conflicts caused by the processes of de-industrialization have been paid for industrial successes of Donbas. The section indicates the special risks that threaten the city in terms of dependence on one enterprise or one industry and a significant impact of the economic conjuncture.

The eighth chapter “Photo Images of Donbas: Creating, Social Life, Archiving” (by Iryna Sklokina) makes a special focus on the collection of photographs that were put into the basis of the book. Important materials for analysis of different aspects of urban life in Donbas were photographic sources. In the book, they serve not only as illustrations but also as the food for thought about strategies of visual representation of the XIX–XX century industrial town. This section serves as a reflection of the whole visual series that is built into the book. This large array of photographs was found by the editors in the archives (first of all, in the Central State Cine Photo Phono Archives of Ukraine named after H. Pshenychnyi in Kyiv), local history and art museums of the Donbas cities, as well as in the collections of private collectors.

The authors mainly rely on scientific works of domestic and foreign scholars, publications of periodicals of the past, materials of official statistics, narrative sources (memoirs, autobiographical works, and oral history) in their study. Note that visual materials (photos) were most fully used among archival sources. At the same time, we can assume that this work would become even more brilliant and informative from the wider use of documents of Ukrainian central and especially regional archives. However, the foregoing does not detract from the scientific achievements of the comprehensive study and the enormous efforts of its authors. The book “Labour, Exhaustion, and Success: company towns of the Donbas” deserves the title of a “pearl” among researches on historical urban studies of Ukraine.

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Реєстраційне Свідоцтво КВ №16009-4481 від 22.10.2009 р.

Редагування здійснюється співробітниками кафедри
конституційного права, теорії та історії держави і права
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:
А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Коректори:
С.І. Дегтярьов, В.М. Король, О.О. Ткачов

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Здано до набору 21.06.2019. Підписано до друку 24.06.2019. Формат 70x108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,9 Обл.-вид. арк. 10,4 Тираж 100 Зам. №

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2

Сумський історико-архівний журнал, № XXXII, 2019

www.shaj.sumdu.edu.ua